

UN CONJUNT DE RELÍQUIES DEL SEGLE X A SANTA MARIA DE RIPOLL I A SANTA MARIA DE GIRONA¹

per Marc SUREDA I JUBANY

RESUM

Gràcies a diferents transcripcions, coneixem dues antigues llistes de relíquies que hi havia, respectivament, a Santa Maria de Ripoll i a Santa Maria de Girona. La seva comparació revela que contenen textos gairebé del tot iguals, possiblement redactats per la mateixa mà, i que donaven testimoni de l'existència d'un mateix dipòsit de relíquies repartit entre ambdues esglésies, entre les quals moltes d'originàries de Terra Santa. L'estudi dels textos, de les santes restes anomenades i de les circumstàncies que envolten els uns i les altres permet proposar que el conjunt nuclear fou obtingut pel bisbe i abat Arnulf en el seu viatge a Roma de l'any 951 i que segurament fou repartit més tard entre Ripoll i Girona pel comte bisbe Miró Bonfill. També és possible proposar hipòtesis sobre la configuració de l'altar major de Santa Maria de Ripoll i sobre algunes relíquies encara avui conservades a la catedral de Girona.

1. Aquest article inclou resultats del projecte de recerca «Sedes Memoriae 2» (ref. MICIIN PID2019-105829GB-I00) i s'emmarca en les activitats del Grup de Recerca Consolidat 2017 SGR 1724 «Edificis i escenaris religiosos medievals a la Corona d'Aragó» (Generalitat de Catalunya-AGAUR). Agraeixo a G. A. Torres i a J. Piña les facilitats d'accés als materials conservats al Tresor de la Catedral de Girona, i a R. Ordeig i a M. S. Gros, la lectura crítica del text.

Paraules clau: relíquies, autèntiques, Ripoll, Girona, segle x, Arnulf, Miró Bonfill.

A SET OF 10TH-CENTURY RELICS AT SANTA MARIA DE RIPOLL AND SANTA MARIA DE GIRONA

ABSTRACT

Thanks to various transcriptions, we are acquainted with two ancient lists of relics which were found at Santa Maria de Ripoll and Santa Maria de Girona, respectively. A comparison of these lists shows that they contained almost identical texts, which had possibly been written by the same hand and which bore witness to the existence of one same deposit of relics distributed between the two churches, many of which originally came from the Holy Land. A study of the texts, of the relics, and of the circumstances of them both, allow us to postulate that the central set was obtained by the bishop and abbot Arnulf on his visit to Rome in the year 951, and it was surely distributed later on between Ripoll and Girona by the count-bishop Miró Bonfill. We also put forward hypotheses about the configuration of the main altar of Santa Maria de Ripoll and about some relics which are still found today in the Cathedral of Girona.

Keywords: relics, authenticics, Ripoll, Girona, 10th century, Arnulf, Miró Bonfill.

INTRODUCCIÓ

Coneixem dues antigues llistes de relíquies que es conservaven a l'església abacial de Santa Maria de Ripoll i a la catedral de Santa Maria de Girona. La de Ripoll és inclosa al text de l'anomenat «sermó de les relíquies», que té com a base el discurs pronunciat a Ripoll el 15 de gener de 1032 en ocasió de consagrar la basílica erigida per Oliba, segons el que prescriu el ritual catalanarbonès per a la dedicació d'esglésies,² segurament posat en forma poc després —i progressivament actualitzat al llarg del temps— a fi de ser llegit en els aniversaris successius de la cerimònia. El pare Villanueva en va poder copiar la part nuclear a partir d'un manuscrit ripollès del segle XI malauradament perdut l'any 1835, de manera que avui el testimoni més antic del text és la còpia que en feu fra Roc d'Olzinelles, darrer monjo arxiver de Ripoll, a partir d'un cartoral del segle XII també desaparegut, en la qual s'han basat les edicions més recents.³ De tot el sermó ens n'interessa sobretot una interpolació, individualitzada en les edicions posteriors com a afegida l'any 1066, relativa a un reconeixement i a uns trasllats de relíquies duts a terme dins de la mateixa església unes dècades abans i que, per tant, conté el text de la llista més antiga de tot el conjunt.⁴

Pel que fa a Girona, la llista es troba transcrita dins una acta de reconeixement de relíquies existents a la catedral el dia 20 de febrer de 1347, en ocasió de preparar el trasllat de l'altar major romànic a la nova capçalera gòtica, fet que tingué lloc el 12 de març següent. Entre les

2. Miquel dels Sants GROS, «El Ordo romano-hispánico de Narbona para la consagración de iglesias», *Hispania Sacra*, núm. 19 (1966), p. 321-401, p. 377.
3. Jaime VILLANUEVA, *Viage literario á las iglesias de España*, Madrid, 1806-1851, vol. VIII, ap. II, p. 210-215; la còpia d'Olzinelles es troba a l'Arxiu Capitular de Vic (ACV), Diversos, XVI. Editat i comentat a Eduard JUNYENT, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, Barcelona, 1992, p. 362-369, i, darrerament, a Ramon ORDEIG, *Diplomatari del monestir de Ripoll (s. XI)*, Vic, 2016, doc. 464 i 592.
4. ACV, Diversos, XVI; Eduard JUNYENT, *Diplomatari i escrits literaris...*, p. 416-417, transcriu la totalitat del text que es considera establert l'any 1066 a partir de fonts anteriors; s'opta, en canvi, per separar els fragments i seriar-los segons llurs datacions estimades com a originàries a Ramon ORDEIG, *Diplomatari del monestir de Ripoll (s. IX-X)*, Vic, 2015, doc. 253-B (corresponent al fragment més antic de tots), i a Ramon ORDEIG, *Diplomatari del monestir de Ripoll (s. XI)*, doc. 592, on s'ofereix una explicació detallada de la complicada història compositiva del conjunt. Més endavant tornarem a aquesta darrera edició, que prenem en el present estudi com a text de referència quant a Ripoll, a propòsit de la datació concreta d'alguns d'aquests fragments.

diverses còpies del text que es manà de fer al notari, una va ser inclosa dins la sèrie de registres notariais de la cúria episcopal gironina,⁵ d'on el copià i publicà també Villanueva;⁶ en presentem la nostra pròpia versió a l'apèndix d'aquest treball.

Tant de la forma com del contingut d'aquestes dues llistes, així com del que podem saber dels respectius contextos, se'n deriven algunes conclusions i hipòtesis sobre les relíquies enumerades, llur procedència i ús, les persones que les van poder obtenir i manipular i els usos que els van donar, interessants per a la història de les respectives institucions al tombant del primer al segon mil·lenni.

DUES LLISTES GAIREBÉ IDÈNTIQUES

Tant el text ripollès de 1066 com el gironí de 1347 expliquen, en un paràgraf introductori més o menys llarg, que hom procedeix a transcriure el contingut d'una *cedula* o *scedula* en què es fa una llista de relíquies. En el cas de Ripoll, es diu que el document havia estat trobat «in sacratio Dei genitricis Mariae», mentre que a Girona s'especifica que fou localitzat, junt amb les santes restes, dins una caixa que hi havia a l'església.⁷ Obviades les continuacions de cadascun d'aquests dos textos, que de moment no ens interessin, remarquem per ara que en ambdós casos es traslladà el contingut d'un petit pergami escrit en el seu moment per acompanyar les relíquies que s'hi esmenten, a tall d'autèntica, i que es reconeixia també a tots dos indrets com a document antic en el moment de les respectives inspeccions.

Comparem ara el contingut de la part nuclear d'ambdues transcripcions. Després del paràgraf inicial, transcrivim en punts i a part els esments de cada relíquia a fi de facilitar la comparació entre ambdues llistes.

5. Arxiu Diocesà de Girona (ADG), Notularum G-19, f. 35v-36.

6. Jaime VILLANUEVA, *Viage literario...*, vol. XII, ap. XXXV, p. 339-340.

7. El breu paràgraf inicial del text ripollès diu: «Anno ab Incarnatione Domini millesimo sexagesimo sexto in sacratio Dei genitricis Mariae inventa est quaedam scedula quae tempore domini Arnulfi episcopi fertur esse scripta atque hic ad honorem Dei et eius gloriosae genitricis fideliter est inserta». Ramon ORDEIG, *Diplomatari del monestir de Ripoll* (s. XI), doc. 592-III. El de Girona, més prolix, és presentat a l'apèndix d'aquest treball, fragment 2.

Ripoll	Girona
ex Ramon ORDEIG, <i>Diplomatari del monestir de Ripoll</i> (s. IX-X), Vic, 2015, doc. 253-B.	ex ADG, Notularum 19, f. 35v-36 (cf. apèndix, 2.2 i 2.3).
<p>Cum infinita sint Dei magnalia virtutum, nec certa deffinitione concludi queant funditus serie verborum nec immerito quandoquidem vis divini operis omnem humanae mentis excellat intuitum, tamen ea quae nostrae comendatur memoriae dignum auximus huic tradere paginole, ad laudem Dei aeternique Salvatoris Iesu Christi reverendaeque eius genitricis perpetuaque virginis Mariae, scilicet de conglutinatione sanctarum reliquiarum quae in eius congestae sunt altare donatione religiosorum episcoporum necnon ceterorum Deo militantium virorum. Videlicet:</p> <p>de petra in qua sedebat beata Virgo maria dum ab angelo salutaretur, et de loco qua stabat dum Christus de ea nasceretur, et de praesepio in quo declinatus ab ea refertur, sive de locus ubi Dominus transfiguratus perhibetur, et de ligno crucis eius, necnon et de spongia qua Ioseph et Nicodemus [corpus] Domini de cruce depositi absterserant, et de pane eius coenae, et de sacratissima tunica, <i>(absent)</i></p> <p>seu de petra qua ascendit in coelum. Et in eodem venerando altare habentur quaedam reliquiae beatae virginis Mariae, eiusdem gloriosae matris, videlicet: de capillis eius, et de tunica quam ipsa texuit, atque de eius camisia,</p>	<p>Cum infinita sit Dei magnalia virtutum, nec certa diffinitione concludi queant funditus serie verborum nec inmerito quandoquidem divina vis vel operum operet, omnem humane mentis excellit intentum, tamen ea que nostre comendantur memorie dignum duximus huic tradere paginule ad laudem Domini eternique salvatoris Jhesu Christi, reverendeque eius matris Marie de conglutinatione sanctarum reliquiarum que congeste sunt donacione religiosorum episcoporum, necnon ceterorum deo militantium virorum, scilicet:</p> <p>de petra in qua invenit beatus Gabriel angelus virginem Mariam celitus salutata, et de loco nativitatis Christi, nec non et eius presepio, sive de loco ubi transfiguratus, et de ligno crucis Domini eiusdem cruoris, <i>(més avall)</i></p> <p>et de pane eius cene, nec non et pars tunice et quod humane mentis orridum et incredibile est cogitare de capillis Domini, nec non de petra de qua ascendit in celum. Hic vero quedam reliquiarum habentur beate Marie eiusdem suae matris, videlicet: de capillis eius et tunica quam ipsa texuit, nec non et de eius camisia,</p>

<p>sive de sepulcro eius. Et de sancto Samuele, et de sancto Zacharia, necnon de sancto Ioanne baptista, ac de pilis barbe sancti Petri apostoli sanctique Ioannis evangelistae, et ex ossibus sancti Pauli, egregii doctoris, sanctique Iacobi, fratris domini, et de sancto Simeone, et de vestimento sancti Bartholomei apostoli, ac de corpore sancti Marci evangelistae, <i>(més amunt)</i> et de sancto Stephano ac de lapidibus unde lapidatus est, et de sancto Laurencio, et de sancto Alexandro, et de sancto Ambrosio, <i>(més amunt)</i></p> <p>ac de sancto Valeriano <i>(més amunt)</i> sive de sanctis Innocentibus.</p>	<p>sive de sepulcro eius, et de sancto Samuele, et de sancto Zacharia, nec non de sancto Johanne Babtista, ac de pilis barbe sancti Petri apostoli, et Johannis evangeliste, <i>(més avall)</i> ac de sancto Jacobo fratre Domini, <i>(més avall)</i> et de vestimento sancti Bartolomei apostoli, ac de corpore Marchi evangeliste, ex ossibus Pauli egregii doctoris, et de sancto Stephano sive de lapide unde lapidatus est, et de oculo sancti Laurentii, ac de sancto Alexandro, et de sancto Ambrosio, nec non de spongia qua Josep et Nichodemus cruorem Domini de cruce depositi absterterant, ac de sancto Velosiano, et de sancto Symeone et sanctis Innocentibus.</p>
--	---

Una primera conclusió d'ordre intern que s'extreu d'aquesta comparació és que els textos són pràcticament del tot iguals. Ramon Ordeig, en comentar la dotalia de la catedral de Girona, ja va advertir que resultaven ser, curiosament, molt semblants.⁸ En realitat, com hem vist, són gairebé idèntics. Les relíquies enumerades són exactament les mateixes (amb l'única excepció dels cabells de Jesucrist, esmentats només a la llista de Girona, i de l'alternança en el nom d'un sant, *Valeriano/Velosiano*, potser fruit d'un error), escrites gairebé sempre de la mateixa manera i amb mínimes variacions d'ordre. Tant en aquestes llistes com en els dos paràgrafs introductoris, les diferències resulten ser negligibles: quan no tenen a veure, versemblantment, amb possibles

8. Ramon ORDEIG, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Vic, 1993-2004, vol. II/2, doc. 160.

errors de transmissió o de transcripció (com potser en les alternances *intuitum/intentum* i *auximus/duximus*, o en el cas dels sants esmentats), la distància entre ambdues versions és tan petita que costa d'atribuir-la a una voluntat de *variatio sermonis*, en tot cas veritablement pobra, car la sintaxi i fins i tot el lèxic són gairebé calcats (per exemple, *videlicet* en comptes de *scilicet*). La diferència general més notable, com hem dit, consisteix en l'alteració en l'ordre d'esment d'algunes relíquies; més enllà d'això, la comparació d'ambdues versions delata una coherència lleugerament menor en l'ordre de la llista de Girona i una major prolixitat i elaboració del text de Ripoll. Segurament d'això cal deduir-ne que el text gironí depèn del ripollès; més endavant tornarem sobre aquest afer i sobre l'estil del fragment.

Una segona constatació té a veure amb la relativa originalitat d'aquests textos. Tot i que el primer es refereix clarament a un altar dins el qual hi ha les relíquies, el contingut d'ambdues cèdules no s'ajusta pas estrictament al ritual catalanonarbonès per a la consagració d'esglésies, que determina col·locar al reconditori de l'altar, junt amb les restes santes, tres formes consagrades i tres grans d'encens, un pergami on s'haguessin escrit —o almenys indicat— els deu manaments i l'incipit dels quatre evangelis, seguits de les informacions concretes relatives a la consagració de l'església en qüestió (data, títol, bisbe consagrator) i dels noms dels sants als quals pertanyien les relíquies; s'hi podia afegir també, si es volia, els noms dels participants a la cerimònia.⁹ Res d'això, llevat de la llista de relíquies, no es troba als nostres documents. Que aquestes prescripcions van ser àmpliament respectades ens ho demostra la considerable quantitat de pergamins catalans conservats o coneguts que tenen aquests continguts i que poden ser associats a dipòsits de relíquies dins d'altars, datats entre finals del segle x i inicis del segle XIII, i agrupables en una sèrie de variants formulàries, cap de les quals no

9. Les fonts que especifiquen aquest detall concret del ritu són tres manuscrits datats entre el segle XI i principis del segle XII: els pontificals de Narbona (segle XI) i de Vic (inicis del segle XII) i el còdex miscel·lani de sant Ramon de Roda (1104-1126). El document més antic d'aquest grup, el pontifical de Roda d'Isàvena (ca. 1018), no parla del pergami de consagració ni del seu contingut. Cf. Miquel dels Sants GROS, «El Ordo romano-hispánico...», p. 334, i Ramon ORDEIG, *Les dotalies...*, vol. IV, p. 55-59, on són referenciades les edicions dels tres manuscrits més antics —el més modern és inèdit, però accessible a bvpb.mcu.es (consulta: 16 març 2021).

s'ajusta al contingut dels nostres documents.¹⁰ Per tant, si estíem que els pergamins i les relíquies van ser destinats a la consagració d'altars (cosa que, com veurem, pot proposar-se amb prou seguretat almenys en el cas de Ripoll), cal concloure que o bé ens trobem davant d'una forma arcaica de *carta* de consagració, o bé es tracta de simples autèntiques de relíquies. En tot cas, des del punt de vista cronològic, el comentari inclòs dins la introducció al text ripollès en situa la confecció «tempore domni Arnulfi episcopi»,¹¹ és a dir, en temps d'Arnulf († 970), abat de Ripoll des de 949 i bisbe de Girona des de 954, la qual cosa orienta una possible datació dels documents dins la segona meitat, o fins i tot el tercer quart, del segle X. Més endavant mirarem de precisar-ho, però, de moment, això faria de les nostres cèdules les més antigues de la seva mena conegudes a Catalunya.

LES RELÍQUIES: ORIGEN I PROCEDÈNCIA

Una simple mirada a la llista permet identificar quatre grups de relíquies, associades respectivament a Crist, a Maria, a profetes o patriarques *ante legem* (Samuel, Zacaries, Simeó) i a sants *sub lege* (Joan Baptista, Pere, Pau, Joan Evangelista, Jaume, Bartomeu, els Innocents, Marc, Esteve, Llorenç, Alexandre, Ambròs i Valerià o Volusià).¹² Pel que fa a les restes corresponents a profetes i sants (setze en total), no n'és pas la collecció més abundant de l'època als comtats catalans: de fet, és força menys nodrida que les consignades a la versió nuclear de l'esmentat sermó de Ripoll de 1032, amb una cinquantena de relíquies,¹³ o al de Garsies de Cuixà, redactat vers 1040, però relatiu a les santes

10. Estableix les fórmules i fa un estudi de conjunt de les trenta-quatre cartes editades Ramon ORDEIG, *Les dotaties...*, vol. IV, p. 60-67; cf. també Patrick HENRIET, «Audi Israel. Le parchemin de consécration et la parole de Dieu dans l'autel (Catalogne et Languedoc, XI^e-XIII^e siècle)», a Michel FOURNIÉ i Daniel LE BLÉVEC (ed.) *La parole sacrée: Formes, fonctions, sens (XI^e-XV^e siècle)*, Tolosa, 2013, coll. «Cahiers de Fanjeaux», núm. 47, p. 67-106, amb una llista de quaranta-vuit casos (incloent-ne alguns d'aragonesos i llenguadocians) a les p. 88-96.

11. Cf. nota 7.

12. Comenta totes les relíquies de la llista de Ripoll Ramon ORDEIG, *El monestir de Ripoll en temps dels seus primers abats (anys 879-1008)*, Vic, 2014, p. 106-109.

13. Cf. notes 3 i 4.

restes dipositades a l'altar major de l'abadia del Conflent consagrat l'any 975, on se n'esmenten gairebé un centenar, algunes de coincidents amb les nostres.¹⁴ Si de cas, se'n pot destacar l'absència de sants del país o procedents de regions properes,¹⁵ més abundants en llistes posteriors, cosa que potser constitueix un signe addicional d'arcaisme.

Crida l'atenció, en canvi, la quantitat i varietat de relíquies cristològiques i marianes (nou i quatre: tretze en total), superiors a les que consten als dos darrers documents citats, que en contenen, respectivament, un total de només cinc i set.¹⁶ Les relíquies d'aquesta mena van ser especialment abundants a Occident a partir de la primera croada (1096-1099), però ja havien començat a arribar-ne abans; certament, no és pas inaudit de documentar-ne algunes en esglésies catalanes consagrades als segles XI-XII, especialment el binomi format per les de la creu i el sepulcre, que ja és anomenat per exemple en les dues cartes de consagració catalanes més antigues conegudes fins ara, de poc abans o del tombant de l'any mil.¹⁷ Tanmateix, sí que és excepcional de trobar tantes relíquies juntes de Jesús i de Maria, i encara més en aquest moment tan reculat, en què tals testimonis eren més rars i prestigiosos del que ho serien tan sols algunes dècades més tard.¹⁸ Els de Girona i Ripoll, doncs, degueren ser els conjunts de relíquies d'aquesta mena més rics dels comtats catalans

14. Darrera edició a Ramon ORDEIG, *Cartulari major, dit llibre verd, del monestir de Cuixà*, Vic, 2019, doc. 4. Certament que la forma final de la llista ha de datar de vers 1040, però fàcilment n'hi trobaríem més de setze que podrien ser del temps de Garí. La possible relació d'algunes d'aquestes relíquies documentades a Ripoll el 1066 i a Cuixà el 1040 amb les esmentades a la cèdula ripollesa es desenvolupa a Ramon ORDEIG, *El monestir de Ripoll...*, p. 107-109.
15. L'única excepció (si no es tracta d'un error) seria el Velosià o Volusià esmentat a l'autèntica de Girona, potser el bisbe de Tours martiritzat segons la llegenda a l'Arieja a inicis del segle VI i sebollit a Foix. D. Raymond de LA COUDRE, *La vie de Saint Volusien, évêque de Tours et Martyr, patron de la ville de Foix*, Foix, 1722.
16. Al sermó de Ripoll, de la creu, del sepulcre, del pessebre, de la tovallola del *mandatum* i del vestit de Maria; el de Cuixà consigna les mateixes relíquies i n'hi afegeix dels bolquers de Crist i dels pans del miracle de la multiplicació. Cf. notes 3-4 i 15.
17. Totes dues gironines: la de Sant Pere de Martorell (985-993) i la de Sant Gregori (995-1010). Cf. Ramon ORDEIG, *Les dotalies...*, vol. I/2, doc. 120; vol. II/1, doc. 126, i vol. IV, p. 164-165. També Francesca ESPAÑOL, *La vera Creu d'Anglesola i els pelegrinatges de Catalunya a Terra Santa*, Solsona, 2015, p. 47-55, amb bibliografia.
18. Gerardo BOTO i Marc SUREDA, «Jerusalem in the Landscape of Catalan Romanesque Architecture. From Evocation to Presence», a Bianca KÜHNEL, Neta BODNER i Hila MANOR (ed.), *Glorious cities: The presence of Jerusalem in the European urban space*, en premsa.

en tota l'edat mitjana central, a banda de ser, com dèiem, els més antics d'aquest abast que s'hi documenten.

Una tal acumulació de *pignora* de Crist i de la seva mare només podia procedir, en darrera instància, de Terra Santa, com ja havia dit el pare Fita en comentar de passada la llista gironina.¹⁹ I això no només a causa dels personatges als quals pertanyien les santes restes, sinó pel caràcter evident de testimonis materials dels llocs sants que algunes d'elles, sobretot les cristològiques i les marianes, manifesten tenir. És el cas dels petits fragments de pedra o terra enumerats com a relíquies «dels indrets» de l'Anunciació (Natzaret), del Naixement i del Pessebre (Betlem), de la Transfiguració (el mont Tabor, a Galilea), de l'Ascensió (l'Imbomon de la muntanya de les Oliveres, als afores de Jerusalem), de la tomba de Maria (al peu de la mateixa muntanya) o dels rocs de la lapidació de sant Esteve (en un lloc proper, fora de la muralla de la mateixa ciutat).²⁰

Des de l'antiguitat tardana (i gairebé fins avui dia), els pelegrins acostumaven a recollir testimonis d'aquesta mena durant llurs visites a aquests santuaris; un cop tornats a casa, aquells modestos records – sovint esdevinguts relíquies eminents – proporcionaven, si s'usaven de la manera adequada, la possibilitat de revivre l'itinerari per Terra Santa, o de dur-lo a terme espiritualment en el cas d'aquells que no hi havien viatjat.²¹ Un dels exemples materials més antics i esplèndids d'aquest fenomen data del segle VI-VII i es conserva al *sancta sanctorum* de Roma

19. «Lo text del rólul y la qualitat de las reliquias, aportadas muchas d'ellas de Terra Santa, be s' compaginan ab lo temps de la consagració de la Séu bizantina (21 Setembre 1038)». Fidel FITA, *Los reys de Aragón y la seu de Girona: Serie segona*, Barcelona, 1873, p. 106. També, de fet, havien de tenir el seu origen darrer a Palestina les relíquies dels profetes i patriarques, així com les dels altres apòstols, evangelistes i màrtirs que, amb les excepcions de Llorenç, Ambròs, Alexandre i Valerià/Volusà, havien estat tots habitants de la regió al segle I.
20. Un bon resum d'aquesta geografia sacra a Francesca ESPAÑOL, *La vera Creu d'Anglesola...*, p. 13-23; en un sentit més general, Philippe GEORGE, *Reliques: Se connecter à l'au-delà*, París, 2018, 2^a ed., p. 238-241.
21. Sobre aquest fenomen, entre l'abundant bibliografia disponible, cf. els diferents articles a Renana BARTAL, Neta BODNER i Bianca KÜHNEL (ed.), *Natural Materials of the Holy Land and the Visual Translation of Place, 500-1500*, Londres i Nova York, 2017. No sabem per quina raó són absents de la nostra llista les relíquies del sepulcre de Crist, prou abundants com hem vist a Catalunya i, de fet, arreu d'Europa des de cronologies ben reculades: al *sancta sanctorum* de Roma, per exemple, se n'hi troben des dels segles VI o VIII. Cf. Manfred LUCHTERHAND, «The Popes and the *loca sancta* of Jerusalem. Relic practice and relic diplomacy in Eastern Mediterranean after the Muslim conquest», Renana BARTAL, Neta BODNER i Bianca KÜHNEL (ed.), *Natural Materials...*, p. 36-63, p. 40, a més de les referències a la nota següent.

des dels mateixos orígens d'aquest il·lustre santuari: es tracta d'una caixeta de fusta d'origen bizantí, plena de pedretes disposades en aspa sobre una base de guix, cadascuna amb el lloc d'on procedeix escrit al damunt i emmirallades amb cinc escenes de la vida de Crist que, segons la tradició evangèlica i popular, havien succeït en aquells mateixos indrets, pintades a l'interior de la tapadora lliscant.²² Aquesta mena de col·leccions també anaren arribant a l'Occident cristià al llarg dels segles altmedievals. Foren ben conegudes, per exemple, en el món carolingi: n'és un bon exemple la llista de relíquies contingudes a la *capsa maior* del monestir de Centula (Picardia), que es conservava a la capella alta del massís occidental o *turris Salvatoris* de l'església abacial, monestir per al qual Carol Heitz invocà precisament el model arquitectònic i simbòlic del sant sepulcre de Jerusalem.²³

Com havia arribat aquest conjunt tan notable de testimonis de Terra Santa a la Catalunya Vella de la segona meitat del segle X? Al redactat inicial de les cèdules hi ve a dir, segons tradueix Ordeig, que les relíquies

22. Martina BAGNOLI, Holger A. KLEIN, C. Griffith MANN i James ROBINSON (ed.), *Treasures of Heaven: Saints, Relics, and Devotion in Medieval Europe* (catàleg d'exposició a Cleveland, Baltimore i Londres), Baltimore i Londres, 2010, cat. 13 (fitxa de C. Pantanella). Sobre les riques dinàmiques evocatives que podia suscitar aquest reliquiari, vegeu Herbert L. KESSLER, «*Arca arcarum: Nested Boxes and the Dynamics of Sacred Experience*», *Codex Aquilarensis*, 30, 2014, p. 83-108, p. 97-107.
23. El monestir de Centula o Saint-Riquier fou reformat per l'abat laic Angilbert sota l'ègida del mateix Carlemany a la darrerria del segle VIII. Segons el cronicó d'Hariulf (segle XI), la *capsa maior* o reliquiari principal de l'abadia contenia aquestes relíquies: «Reliquiae Domini Salvatoris. De ligno Domini. De veste ejus. De sandaliis ejus. De praesepe ejus. De spongia ejus. De Jordane ubi baptizatus est. De petra ubi sedit quando quinque milia hominum pavit. De pane illo unde distribuit discipulis. De templo Domini. De candela quae in nativitate ejus accensa est. De monte Oliveti ubi oravit. De mensa ejus. De monte ubi transfiguratus est. De columna ubi flagellatus est. De ligaminibus unde ligatus est. De petra unde crucem ascendit. De clavis unde crucifixus est. De loco Calvarie. De buccella ubi fel et acetum mixtum fuit. De petra super quam sanguis de latere ejus stillavit. De sepulchro Domini. De lapide revoluta ab ostio monumenti. De reliquiis innocentum, qui pro eo passi sunt. De monte Horeb. De lignis trium tabernaculorum [...]» Cf. François HÉBER-SUFFRIN i Anne WAGNER, «Autels, reliques et structuration de l'espace monastique. L'exemple de Saint-Riquier», a Jean-Marie GUILLOUËT i Claudia RABEL (ed.), *Le programme: Une notion pertinente en histoire de l'art médiéval?*, París, 2011, p. 27-55. Sobre l'arquitectura i el simbolisme d'aquest cos occidental, Carol HEITZ, *Recherches sur les rapports entre architecture et liturgie à l'époque carolingienne*, París, 1963, p. 100-110; reproduïx la llista a la p. 103. Una relació entre els conceptes simbolicolítúrgics desplegats a Centula i els observables a Ripoll al llarg del segle X ha estat proposada per Miquel dels Sants GROS, «Le culte des trois Archanges et de la Trinité à l'abbaye de Saint-Michel de Cuxa», *Études Roussillonaises*, núm. 21 (2005), p. 93-98.

procedien de la «donació de religiosos bisbes i també d'altres barons consagrats a Déu». El plural suggereix més d'un donant i permet pensar en un procés d'acumulació, que potser cal relacionar, per exemple, amb les esmentades coincidències amb certes relíquies presents a Cuixà.²⁴ Però, sobretot, pel que fa al destacable i insòlit conjunt cristològic i marià, és suggeridor imaginar que algun eclesiàstic o noble les hagués obtingudes en el curs d'un pelegrinatge. De fet, és precisament en aquesta època que es comencen a documentar les itineràncies des de Catalunya a Terra Santa: el primer esment conegut d'aquesta pràctica data de l'any 969 i des de llavors fins a l'any mil se'n troben tres o quatre notícies més.²⁵ D'aquestes notícies, almenys dues són relatives a eclesiàstics catalans relacionats ni que sigui indirectament amb Ripoll que haurien pogut anar a Terra Santa i tornar-ne amb relíquies: el clergue vigatà Guifré dit Brunicard (981), tot i que amb dubtes,²⁶ i especialment l'abat

24. Ramon ORDEIG, *El monestir de Ripoll...*, p. 106 i 108-109. Entre les coincidències hi ha els pèls de les barbes de sant Pere i de sant Joan Evangelista. D'altra banda, l'expressió «a religiosis viris datae sunt reliquiae» emprada per Garsies per referir-se a les relíquies de Cuixà (Ramon ORDEIG, *Cartulari major...*, p. 83) sembla que ressona a les nostres cèdules. Tenint en compte la frase traduïda per Ordeig a la primera referència d'aquesta nota, oferim una versió catalana del fragment inicial de les cèdules a partir del text de Ripoll: «Malgrat que les grandeses de les virtuts de Déu són infinites, que no se'n pot concloure cap definició certa i profunda mitjançant les paraules i atès que, immerescudament, la potència de l'obra divina supera qualsevol consideració de la ment humana, tanmateix hem valorat com a digne de traslladar en aquesta pagineta allò que ens recomana la nostra memòria, a lloança de Déu, de l'etern salvador Jesucrist i de la seva reverenda mare i perpètua verge Maria, és a dir, a propòsit de la col·lecció de santes relíquies que es troben acumulades al seu altar per donació de religiosos bisbes i també d'altres barons consagrats a Déu.»
25. Josep GUDIOL, «De peregrins i peregrinatges religiosos catalans», *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 3 (1927), p. 93-119, esp. p. 93-95; Pierre PONSICH, «Roussillonais, cerdans et catalans du haut moyen-âge sur les routes des grandes pèlerinages», *Les Cahiers de St Michel de Cuxa*, núm. 3 (2000), p. 85-96; Francesca ESPAÑOL, *La vera Creu d'Anglesola...*, p. 31.
26. Josep GUDIOL, «De peregrins i peregrinatges...», p. 95, que data el document l'any 982; n'estableix la datació definitiva Eduard JUNYENT, *Diplomatari de la catedral de Vic: Segles IX-X*, Vic, 1980-1996, doc. 479. En aquest seu testament, el sacerdot Guifré Brunicard només diu que es proposa emprendre un camí, «in itinere quod pergere cupio», que Gudiol estimà adreçat a Terra Santa en virtut de la deixa d'una somera i d'unes ovelles *ad Ierusalima*. Tanmateix, aquest darrer esment podria correspondre igualment a un nom femení: en realitat, se situa enmig d'altres llegats a persones particulars. L'única relació amb Ripoll és la deixa que el testador hi fa d'una euga, barrejada de fet enmig de moltes altres. Tampoc no consta enlloc que Guifré fes el viatge, i encara menys que en tornés.

Garí de Cuixà (988).²⁷ L'un i l'altre, però, haurien emprès el viatge força després de la mort de l'abat i bisbe Arnulf (970), amb qui el redactor del document de 1066 relaciona explícitament les relíquies, i del qual, per cert, no consta cap pelegrinatge a Palestina.²⁸ En el pla teòric, no és pas del tot impossible que aquestes relíquies haguessin arribat fins i tot abans: segons Gudiol, aquestes primeres atestacions deuen delatar, més que no pas una novetat, la continuació d'una pràctica ininterrompuda des de temps paleocristians, per bé que tant aquest autor com els qui l'han seguit admeten que els pelegrinatges a Terra Santa no esdevindrien més freqüents sinó a partir del segle XI.²⁹ Des d'aquesta òptica, es podria fins i tot pensar si la dedicació d'algunes esglésies catalanes al Salvador en cronologies més reculades (com la misteriosa de Sant Salvador de Mata, al Berguedà, esmentada el 899, o l'altar o capella d'aquest mateix títol fundat a Ripoll l'any 925) no hauria pogut tenir com a motiu la presència primerenca de relíquies jerosolimitanes, dutes per algun pelegrí, tot i que això és impossible de demostrar.³⁰

Però, malgrat l'evidència de llur origen darrer, les nostres relíquies també haurien pogut venir de Roma, etapa geogràfica intermèdia i font proveïdora de santes restes per a tot l'Occident cristià medieval.³¹ El cas suara citat del *sancta sanctorum* acredita que a la Ciutat Eterna hi havia des d'antic relíquies palestines; hi podem afegir que bona part dels sants de la llista o bé eren pròpiament romans (Llorenç, Alexandre, Valerià, o almenys italians com Ambròs) o bé tenien basíliques dedicades a Roma des d'antic que contenien llurs relíquies (Pere i Pau, ambdós Joans, Jaume,

27. Ramon d'ABADAL, *Com Catalunya s'obrí al món mil anys enrere*, Barcelona, 1960 (reed. 1988, p. 33-34); la seva relació indirecta amb Ripoll rau en el lligam amb la família comtal de Cerdanya-Besalú, que exercia el patronat sobre aquest monestir i el seu propi de Cuixà. L'obtenció de relíquies de Terra Santa per part de Garí l'avalua el sermó del monjo Garsies en afirmar que les que hi havia a l'altar major de l'abadia del Conflent «ipse [Warinus] Hierosolymis et Romae vel in aliquibus locis, munus datis aliquando magnis pretiis adquisierat» (Ramon ORDEIG, *Cartulari major...*, p. 83).

28. Ramon ORDEIG, *El monestir de Ripoll...*, p. 80-101.

29. Josep GUDIOL, «De peregrins i peregrinatges...», p. 94; Francesca ESPAÑOL, *La vera Creu d'Anglesola...*, p. 31-37; Nikolas JASPert, «Eleventh-century pilgrimage from Catalonia to Jerusalem: New sources on the foundations of the First Crusade», *Crusades*, núm. 14 (2015), p. 1-47, p. 13-14 (versió en castellà a Nikolas JASPert, *Movilidad y religiosidad medieval en los reinos peninsulares, Alemania y Palestina*, Granada, 2020).

30. Gerardo BOTO i Marc SUREDA, «Jerusalem in the Landscape...», en premsa, amb bibliografia. Sobre l'antiga capella del Salvador a Ripoll, vegeu, en darrer lloc, Ramon ORDEIG, *El monestir de Ripoll...*, p. 63-68.

31. Philippe GEORGE, *Reliques...*, p. 236-238.

Bartomeu, Marc, Esteve).³² La possible procedència romana de les relíquies s'adiu amb l'inici, a mitjan segle X, d'una llarga sèrie de viatges de nobles, bisbes i abats catalans a Roma a la recerca de butlles pontifícies, estimades com a més útils i efectives que els preceptes d'una cort carolíngia caduca i inestable.³³ Ordeig ja assenyala com precisament el bisbe i abat Arnulf va anar a passar el Nadal de 951 a Roma junt amb el comte Sunifred de Cerdanya, el bisbe Guisard d'Urgell i el magnat Salla, entre d'altres, en una de les primeres grans comitives d'aquesta mena organitzades des dels comtats catalans, i que hauria pogut dur-ne les relíquies.³⁴

En efecte, la visita a Roma s'aprofitava per pelegrinar als nombrosos santuaris de la Ciutat Eterna, presidits per les basíliques dedicades als prínceps dels apòstols Pere i Pau, i també donava sens dubte l'ocasió d'adquirir relíquies prestigioses del tipus que ens ocupa, enteses sovint com a segell de les operacions diplomàtiques que havien menat els obtentors a l'urbs.³⁵ Així s'ha interpretat quant a les estelles de la vera Creu que apareixen a la dotalia del monestir de Sant Benet de Bages (972), fundat per l'esmentat Salla, llavors ja difunt,³⁶ i semblantment en relació amb algunes relíquies dipositades dins l'altar de Sant Miquel de Cuixà (975), adquirides a Roma, a més de Jerusalem, per l'abat Garí, que hi anà almenys tres vegades (968, 978 i 993).³⁷ Se suposa també el mateix pel que fa al Lignum Crucis documentat a l'església del castell de Besalú gairebé mig segle més tard, potser obtingut a Roma pel comte Bernat I dit

32. Ramon ORDEIG, *El monestir de Ripoll...*, p. 108-109, proposa d'identificar Ambròs de Milà i Alexandre de Lió a partir del sermó ripollès de 1032 i del de Garsies de Cuixà. No és impossible, però també existí un sant Alexandre I, papa de Roma. També Valerià és un sant màrtir romà, mentre que el Volusjà de la llista de Girona, si no és fruit d'un error, podria ser, en canvi, el sant bisbe de Tours martiritzat a Foix a finals del segle V.
33. Paul KEHR, «El papat i el Principat de Catalunya», *Estudis Universitaris Catalans*, núm. XII/2 (1927), p. 324-333; Ramon d'ABADAL, «L'esperit de Cluny i les relacions de Catalunya amb Roma i Itàlia al segle X», *Studi Medievali*, núm. 372 (1961), p. 3-41. Existia el precedent de la visita a Roma del bisbe Servusdei de Girona a la darrerria del segle IX, en aquest cas, motivada per les actuacions del bisbe intrús Ermenir.
34. Cf. la nota anterior i específicament Ramon ORDEIG, *El monestir de Ripoll...*, p. 81-82 i 107-108. L'any abans hi havia anat el monjo Sunyer de Cuixà, qui hi obtingué la primera butlla d'exempció atorgada a un monestir dels comtats catalans.
35. Manfred LUCHTERHAND, «The Popes and the *loca sancta*...».
36. Francesca ESPAÑOL, *Sant Benet de Bages*, Manresa, 1995, p. 12-18.
37. Ramon ABADAL, *Com Catalunya...*; Ramon ABADAL, *Dels visigots als catalans*, vol. I, Barcelona, 1969, p. 544-481; cf. nota 28. Per a aquesta ocurrència i l'anterior, cf. també Ramon ORDEIG, *El monestir de Ripoll...*, p. 107.

Tallaferro en anar-hi a negociar l'erecció d'un bisbat besaluenc l'any 1017; d'altra banda, sabem que, en aquell mateix viatge o en un altre a Itàlia, el seu germà Oliba, llavors abat de Ripoll i de Cuixà, adquirí altres relíquies semblants a Lodi, a la Llombardia.³⁸

Encara que d'entrada aquesta procedència romana faci créixer la nòmina dels *episcopi vel viri Deo militantes* que haurien pogut obtenir les relíquies, en realitat no fa sinó reforçar, al nostre entendre, la possibilitat que fos el mateix abat Arnulf qui les hagués adquirit, si no totes, almenys les més nuclears. És cert que les cèdules parlaven de diferents donants, que el preàmbul que s'afegí a la versió ripollesa no s'expressa amb precisió rotunda quant a les relíquies (només diu, de fet, que el pergamí era del temps d'Arnulf) i també que aquesta introducció fou redactada molt de temps després, l'any 1066 (o potser fins i tot més tard, quan al segle XII el sermó fou copiat al llibre major del monestir de Ripoll), la qual cosa ha dut a pensar que l'atribució del text a l'època de l'abat i bisbe es va poder basar en una simple suposició.³⁹ Amb totes les dades aplegades fins ara, tanmateix, ens fa l'efecte que es tracta de la hipòtesi més versemblant de totes. Cal recordar, en primer lloc, que el viatge a Roma de l'any 951, a banda de ser el primer documentat d'un abat ripollès —i l'únic d'Arnulf— a la Ciutat Eterna, tingué com a resultat

38. En dona una notícia tardana i imprecisa, referida a l'any 1025, Francesc MONTSALVATJE, *Notícies històriques*, vol. XII, Olot, 1902, p. 58, doc. DCXLI: «Miracles que ha obrat Nostre Senyor per lo albre santíssim de la Veracreu. Després que lo Sr. Guillem Comte de Besalú i D.^a Adelaida muller sua la donaren á la Parroquial Iglesia de Santa Maria, com consta ab acta de dita donació als 9 de Maig de 1025, y fou portada dins de una caixeta plana per ordre del glorios S. Dámaso papa á dit Sr. Comte, y en dita caixeta los ferros están consumits y la fusta hastá sencera ab dos imatjes pintadas que hi ha la una de nostra Sra y la altre de S. Joan.» Malgrat les imprecisions, sembla que es descriu una estauroteca ornada amb metall on hi havia pintat un calvari, segurament a la tapadora lliscant. Altres referències més precises apareixen en dues donacions dels comtes Guillem I i Adelaida datades el 1026 i el 1027, que inclouen la creu entre els patrocinis de l'església del castell («ad preciosum lignum domini nostri Ihesucristi», «et sanctum lignum preciose crucis Domini nostri Ihesucristi»): Josep Maria PONS i Hug PALOU, *Un cartoral de la canònica agustiniana de Santa Maria del castell de Besalú (segles X-XV)*, Barcelona, 2002, p. 2 i 56, doc. 18 i 21. Una aproximació recent a la història de la relíquia besaluenca i a les tradicions al seu entorn a Eva LLANSANA, *La santíssima veracreu de Besalú: Història d'un mil·lenari. 1017-2017*, Besalú, 2017. Sobre les altres relíquies cristològiques i marianes obtingudes a Lodi per Oliba i donades —almenys en part— a Arnau Mir de Tost l'any 1040, cf. Marc SUREDA (dir.), *Oliba episcopus: Mil·lenari d'Oliba, bisbe de Vic*, catàleg d'exposició al MEV, Vic, 2018, cat. 29 (fitxa de M. Sureda), amb bibliografia.

39. Ramon ORDEIG, *Diplomatari del monestir de Ripoll (s. IX-X)*, p. 275.

la primera butlla d'exempció papal que rebia el monestir de Ripoll, que alhora era la segona d'aquesta mena concedida a un cenobi català en termes absoluts, després de l'emesa per a Cuixà l'any anterior.⁴⁰ L'èxit de l'operació bé hauria pogut esperonar Arnulf a adquirir un conjunt de restes santes tan esplèndid, capaç de manifestar aquelles relacions amb Roma que llavors eren percebudes, més que mai, com a especials i privilegiades. També cal considerar, en segon lloc, que el monestir de Ripoll prestà una gran atenció al seu passat històric: fins es pot dir que fou una institució especialitzada en la compilació i elaboració de la memòria, tant la pròpia com la de la casa comtal que l'havia fundat.⁴¹ En aquest sentit, que el redactor del document ripollès de 1066 atribuís la cèdula al temps d'Arnulf podria derivar no d'una suposició poc fonamentada, ni tampoc potser de la capacitat de reconèixer amb precisió l'escriptura d'aquell moment (amb criteris paleogràfics, que diríem avui), sinó del ressò d'alguna tradició conservada al monestir durant dues o tres generacions, relacionada amb l'obtenció de la butlla pontifícia i d'unes relíquies tan insignes. I en tercer lloc, també podria parlar en favor d'una responsabilitat de l'abat i bisbe el fet que, tal com demostren les dues cèdules, les mateixes relíquies fossin repartides entre el monestir de Ripoll i la seu de Girona, dues institucions regides simultàniament per Arnulf entre 954 i 970.⁴²

Tanmateix, les circumstàncies d'aquesta divisió i de la redacció d'ambdues cèdules podrien haver estat diverses i requereixen una exploració més detallada, relacionada amb els contextos concrets que poden establir-se a Ripoll i a Girona.

40. Ramon ORDEIG, *El monestir de Ripoll...*, p. 81-82.

41. Entre la producció de la darrera dècada, vegeu, per exemple, Stefano Maria CINGOLANI, *Les Gesta Comitum Barchinonensium (versió primitiva), la Brevis Historia i altres textos de Ripoll*, València, 2012.

42. Encara que Arnulf fou enterrat a Ripoll, tingué a Girona el seu cenotafi. En conservem el testimoni d'una inscripció sobre pedra que data d'un parell de segles després de la seva mort, però que potser és ressò d'un monument anterior. Cf. Marc SUREDA (dir.), *Oliba episcopus...*, cat. 23 (fitxa de M. Sureda).

LES RELÍQUIES A RIPOLL

El cas de Ripoll sembla que ofereix els punts de referència més sòlids. Encara que a la cèdula corresponent no hi consti cap clàusula de datació, el text deixa ben clar que les relíquies havien estat dipositades dins d'un altar («de conglutinatione sanctarum reliquiarium quae in eius congestae sunt altare», «et in eodem venerando altare»), el qual, a partir del ja tantes vegades citat preàmbul de 1066, s'ha deduït que fou el principal de la tercera església abacial ripollesa, consagrat el dia 15 de novembre de l'any 977.⁴³ A la dotalia corresponent a aquesta dedicació s'atribueix la promoció, el disseny i l'inici de les obres de l'edifici precisament a l'abat Arnulf, el qual, això no obstant, segons el mateix document, havia mort set anys abans de la cerimònia, tot just quan es posaven els fonaments del nou temple.⁴⁴ Si, tal com suposem, fou ell qui havia obtingut les principals relíquies palestines a Roma l'any 951, va poder ser també ell qui decidí de reservar-les per a la consagració de la nova església que es proposava d'alçar.⁴⁵ Però també podria no haver estat així: cal tenir present que les institucions eclesiàstiques altmedievals no acumulaven relíquies només per sebollir-les als altars en l'espòrica ocasió d'una nova dedicació, sinó també per guardar-les en llurs tresors i, eventualment, exposar-les a la veneració pública en festes i processons solemnes.⁴⁶

43. Eduard JUNYENT, *Diplomatari i escrits literaris...*, p. 417; Ramon ORDEIG, *El monestir de Ripoll...*, p. 106; Ramon ORDEIG, *Diplomatari del monestir de Ripoll (s. IX-X)*, p. 275. Com indica aquest darrer autor, cal creure que s'hi recollocaren també les emprades a les anteriors consagracions de 888 i 935.

44. Ramon ORDEIG, *Diplomatari del monestir de Ripoll (s. IX-X)*, doc. 253A; Ramon ORDEIG, *El monestir de Ripoll...*, p. 93.

45. Hauria pogut Arnulf adquirir les relíquies a Roma ja amb aquest propòsit? No sabem quan va concebre la idea de renovar l'església abacial, però les accions fermes en aquest sentit sembla que les emprengué més aviat al final del seu mandat i, en tot cas, quan anà a Roma el 951, només tres anys després d'haver estat beneït com a abat, l'església monàstica llavors existent — la segona abacial — era prou nova, car feia tan sols catorze anys que havia estat consagrada. Sembla, doncs, més aviat poc probable.

46. Documentem aquesta pràctica a Ripoll amb seguretat a partir del segle XI, sobretot gràcies als esments dins els inventaris de *capsae cum reliquiis* i en fragments de directoris litúrgics. Cf. Marc SUREDA, «*Ostium et statio*. Imatges i litúrgia a la portalada de Ripoll (1150-1300)», a *La portalada de Ripoll. Creació, conservació i recuperació*, Roma, 2018, p. 57-74, p. 65-67; Marc SUREDA, «Santa Maria de Ripoll: Litúrgie, identitè et art roman dans une grande abbaye catalane», *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 49 (2018), p. 211-229, p. 215. D'altra banda, el cas del reliquiari de Tost ilustra com no per força aquestes restes estigueren destinades a la consagració dels altars, fins i tot quan, com en aquell cas, foren donades en ocasió de la dedicació d'una església (cf. la nota 39).

El fet és que els responsables d'enllestir la nova basílica ripollesa, d'organitzar-ne la consagració l'any 977 i també, per tant, d'encloure les pertinents relíquies dins els seus altars van ser dos successors i antics col·laboradors d'Arnulf: l'abat Guidiscle de Ripoll (970-979), que n'havia estat prior, i el bisbe Miró Bonfill de Girona (971-984), alhora comte de Besalú des de 965, que havia actuat també al seu costat com a ardiaca.⁴⁷ Especialment aquest darrer degué tenir un paper molt rellevant en el desenvolupament del ritu: encara que s'hi convocà el bisbe Fruià d'Osona, el celebrant principal (i, doncs, encarregat de consagrar l'altar major) degué ser Miró, patró del monestir en la seva qualitat de comte i membre de la nissaga que l'havia fundat. Que ell mateix redactés la dotàlia composta en ocasió d'aquella consagració deu ser un altre signe d'aquest seu protagonisme.⁴⁸

No hauria estat també Miró el redactor de la cèdula? És veritat que es tracta d'un text molt breu (sobretot si se n'exclou la llista pròpiament dita), que hem d'imaginar escrit en un petit fragment de pergamí i, per tant, amb poca substància per a una anàlisi d'aquesta mena. Però, de totes maneres, i a falta d'un estudi més aprofundit, ens fa l'efecte que el que s'hi llegeix no desdiu pas de l'estil característic de Miró, marcat per la sintaxi complicada i el lèxic rebuscat, sovint pres d'autors antics. No hi ha cap dels hellenismes que ell freqüentment emprava, però sí alguns mots més aviat poc freqüents (*magnalia, funditus, intuitum, auximus, paginole, conglutinatione, congestae*), una abundància general d'adjectius, una reiteració estudiada de verbs passius acabats en *-tur* a les primeres frases de la llista i uns quants hipèrbatons que certament s'adiuen als seus

47. Ramon ORDEIG, *El monestir de Ripoll...*, p. 102-103.

48. La dotàlia de 977 (cf. notes 43-44) cita en primer lloc el bisbe Miró, després Fruià i finalment Guisard d'Urgell, aquest darrer absent perquè era camí de Roma; del redactat subsegüent es pot deduir que Miró consagrà l'altar major dedicat a Maria i els secundaris del Salvador i de Sant Miquel, mentre que el bisbe Fruià dedicà els de Sant Ponç i la Santa Creu, a més de l'església parroquial de Sant Pere, que li pertocava més directament com a ordinari diocesà malgrat que també estava subjecta al cenobi. Tot i que en la dedicació d'una església es considerava concelebrants tots els bisbes assistents (llavors com avui), l'actuació de Miró com a celebrant principal és ben plausible, i l'hem sospitada també en la dedicació de Sant Miquel de Cuixà de 975: Marc SUREDA, «*Juxta septem dona Spiritus Sancti*. Teología, política y diseño del espacio sagrado de Sant Miquel de Cuixà», *Codex Aquilarensis*, núm. 32 (2016), p. 57-82, p. 72-73. Quant a l'autoria, composició i estil de la dotàlia de 977, cf. Josep Maria SALRACH, «Miró Bonfill i la solemnitat ripollesa del 977», *Revista de Girona*, núm. 83 (1978), p. 157-166.

gustos literaris.⁴⁹ De fet, dotalia i cèdula posades de costat (tal com s'ha fet a la darrera edició)⁵⁰ traspuen una mateixa flaire.

Sembla, doncs, que les relíquies segurament obtingudes a Roma per l'abat i bisbe Arnulf i els seus companys, augmentades amb les existents anteriorment al monestir i potser amb altres addicions, foren destinades a l'altar major de la tercera església abacial ripollesa consagrada el 977, en darrera instància, pel comte bisbe Miró, qui degué ser el celebrant principal del ritu i qui s'hauria encarregat d'escriure al mateix temps la dotalia i l'autèntica. Aquesta darrera s'hauria compost amb l'aire d'un inventari de les relíquies llavors dipositades dins l'altar, més que no pas com a veritable *carta consecrationis*, almenys no a la manera de les que proliferaren al país a partir de les dècades següents. Sense descartar que això obeís a una més de les excepcionalitats buscades i practicades per Miró, el fet tindria sentit especialment si les relíquies, com sembla, ja es trobaven a Ripoll des de feia un temps, alhora que explicaria suficientment per què s'assimilaven al temps d'Arnulf en la memòria del redactor del document de 1066.

D'altra banda, vist aquest protagonisme de Miró, fins ens podríem preguntar si no fou ell mateix, i no pas Arnulf, qui adquirí personalment les relíquies a Roma: sabem, per exemple, que obtingué les restes igualment romanes de sant Prim per al monestir de Sant Pere de Besalú, fundat per ell aquells mateixos anys (977-978).⁵¹ Dues raons ens inclinen a creure

49. Josep Maria SALRACH, «Miró Bonfill i la solemnitat...»; quant a l'estil general de Miró o l'anàlisi d'altres composicions seves, cf. Josep Maria SALRACH, «El comte-bisbe Miró Bonfill i l'acta de consagració de Cuixà de l'any 974», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 10 (1989), p. 107-124; Pere QUETGLAS, «Las cualidades poéticas de Miró Bonfill», a María José MUÑOZ, Patricia CAÑIZARES i Cristina MARTÍN (ed.), *La compilación del saber en la Edad Media*, Turnhout, 2013, p. 417-442; Pere QUETGLAS, «Llenguatge jurídic i llenguatge poètic: les gosadies del comte-bisbe Miró Bonfill», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 45/1 (2015), p. 185-194.

50. En la darrera edició per part d'Ordeig, els textos de dotalia i cèdula no només es troben contigus, sinó que hi són considerats part d'un mateix document o, almenys, testimonis d'un mateix esdeveniment: Ramon ORDEIG, *Diplomatari del monestir de Ripoll* (s. IX-X), doc. 253.

51. Josep Maria SALRACH, «El comte-bisbe Miró Bonfill i la fundació i dotació de Sant Pere de Besalú (977-978)», *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 1990, p. 9-44. Sobre les relíquies de Prim i Felicià, màrtirs romans, però que haurien pogut venir d'Agen, cf. Josep Maria SALRACH, «El monestir de Sant Pere de Besalú i les relíquies de Sant Prim», a Gerardo BOTO (coord.), *Relíquies i arquitectura monàstica a Besalú*, Anglès, 2006, p. 15-30, i més recentment Lourdes de SANJOSE, «El comte Miró Bonfill i l'arribada de les relíquies al monestir de Sant Pere de Besalú», *Quaderns de les Assemblees d'Estudis dels Amics de Besalú i el seu Comtat*, núm. 1 (2014), p. 131-142, que s'inclina per una procedència romana.

que no fou així. La primera, que els dos viatges documentats de Miró a Roma (979 i 981) són posteriors a la dedicació ripollesa de 977.⁵² Hauria pogut anar-hi abans, és clar, però no en tenim cap testimoni; i, si hem de fer cas al que interpreten Martí i Salrach, les circumstàncies de l'accés de Miró a la mitra gironina l'any 970, potser relacionades amb l'assassinat subsegüent de l'arquebisbe Ató de Vic, no el degueren pas encoratjar a anar a Roma en els anys següents.⁵³ La segona, que si Miró hagués estat l'artífex principal de l'arribada de les relíquies, segurament no hauria perdut l'ocasió d'indicar-ho a la cèdula, en comptes de referir-se a uns bisbes i religiosos anònims;⁵⁴ potser també, en aquest cas, la seva figura més que no pas la d'Arnulf hauria ressonat en la memòria del redactor del text ripollès de 1066.

LES RELÍQUIES A GIRONA

En el cas de Girona podem dir molt poques coses amb certesa. Que la cèdula gironina sigui gairebé idèntica a la ripollesa⁵⁵ permet extreure d'entrada només dues conclusions plausibles: la primera, que les relíquies pertanyien inicialment al mateix conjunt del qual havien format part les de Ripoll, que segons suposem seria el que Arnulf dugué de Roma,

52. Josep Maria SALRACH, «El comte-bisbe Miró Bonfill i l'acta...», p. 107.

53. Josep Maria SALRACH, *L'assassinat de l'arquebisbe Ató (971) i les lluites pel poder en els orígens de Catalunya*, Barcelona, 2018, p. 16-27. Ordeig (*El monestir de Ripoll...*, p. 103), però, descreu que s'hagi d'identificar Miró amb el *neofitus* esmentat a les butlles de Joan XIII. Els viatges de Miró a Roma els anys 979 i 981, en tot cas, van representar un important reconeixement per part de la cort pontifícia, manifestat assenyaladament en la butlla de Benet VII que li encarrega de comunicar el resultat del sínode romà d'aquell darrer any a tots els bisbes i arquebisbes de l'orbe. Cf. *Catalunya carolíngia*, vol. v, *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, Barcelona, 2003, doc. 469; Ramon ORDEIG, *Guibert de Lieja i Joan de Barcelona, dos europeus del segle XI*, Vic, 2018, p. 23.

54. A la dotalia de 977, Miró no té cap inconvenient a anomenar-se ell mateix, en tercera persona, *Miro reverendus antistes*, i encara com a un dels *praeclara soboles* del seu pare: Ramon ORDEIG, *El monestir de Ripoll...*, p. 89.

55. Com ja hem dit abans, ambdues llistes només difereixen en dues relíquies: la de sant Volusjà, que a Ripoll és de sant Valerià, si això no és fruit d'un error; i la dels cabells de Jesucrist, present a Girona i absent a Ripoll, que podria considerar-se la més insigne de totes i que causà l'escàndol del redactor de la cèdula gironina. No té paral·lels als altres dipòsits catalans coneguts i es pot suposar que ja es trobava a Girona en el moment de l'arribada de les altres relíquies.

i amb les mateixes addicions posteriors, car el text gironí s'expressa en termes idèntics quant a aquest aspecte; la segona, que la cèdula que les acompanyava havia estat composta per la mateixa persona que redactà la de Ripoll, que proposem d'identificar en aquest cas amb Miró Bonfill. A partir d'aquí, diverses opcions són possibles. Arnulf hauria pogut separar ell mateix el conjunt de relíquies destinades a Girona des que en fou escollit bisbe (954), qui sap si en el seu testament, que no coneixem. Hauria estat natural que el bisbe i abat volgués beneficiar tant la seva catedral com el seu monestir amb les dues meitats d'una col·lecció tan il·lustre: és el mateix que feu, per exemple, el bisbe i abat Oliba al segle següent amb les relíquies cedides per Riambau d'Arle, repartides entre el monestir de Ripoll i la seu de Vic.⁵⁶ Però també hauria pogut decidir la divisió del conjunt el seu successor Miró, potser acomplint voluntats d'Arnulf,⁵⁷ o *motu proprio* més tard i per altres raons; si, en efecte, ell redactà ambdues cèdules, seria més versemblant d'atribuir-li aquesta decisió. Certament que ho hauria pogut fer: tot i que el bisbe Miró no va ser mai abat de Ripoll, al contrari d'Arnulf, recordem que era patró d'aquell monestir, que l'afavorí amb donacions substancials en el seu testament i que s'hi feu enterrar.⁵⁸

Un problema difícil de superar a Girona és el fet que la seva porció de relíquies i la seva autèntica no es poden associar de manera tan evident com a Ripoll a la consagració d'un altar. Per començar, el text de la cèdula gironina n'obvia l'esment («de conglutinacione sanctarum reliquiarum que congeste sunt», «hic vero»), al revés del que es llegeix a la versió de Ripoll. Fidel Fita, en editar l'acta d'obertura de l'altar major de la catedral, datada el 20 de febrer de 1347, donà a entendre que les relíquies de la llista del pergami que ens ocupa eren les que s'hi havien trobat a dins i, per tant, les mateixes que s'hi havien sebollit el 21 de setembre de 1038.⁵⁹ Però

56. Ramon ORDEIG, *Diplomatari del monestir de Ripoll* (s. XI), doc. 592-IV.

57. Tot i que Arnulf i Miró sens dubte treballaren junts (cf. la nota 48), no sabem com va ser d'estreta aquesta col·laboració. Que el segon aparegui acompanyant el primer en algunes solemnitats religioses del comtat de Besalú, dins la diòcesi de Girona (Josep Maria SALRACH, *L'assassinat de l'arquebisbe Ató...*, p. 16), podria ser un signe de proximitat, però també una simple conseqüència de l'alt patronatge comtal de Miró en aquell territori.

58. Ramon ORDEIG, *El monestir de Ripoll...*, p. 103-104. La tria, d'altra banda, era ben lògica, car Ripoll fou el panteó principal dels comtes de Besalú.

59. Fidel FITA, *Los reys de Aragó...*, p. 106.

Villanueva ja havia indicat que aquelles relíquies no s'havien pas trobat dins la mesa principal, sinó que procedien «de varios altares viejos».⁶⁰ La diferència pot deduir-se, de fet, del mateix text publicat per aquest darrer autor, com ja fa Ordeig.⁶¹ I és que, en realitat, la documentació gironina consisteix en dues actes notariais separades, relatives a dues inspeccions dutes a terme consecutivament el mateix dia. La primera, transcrita parcialment per Fita i etiquetada per un escriptor d'època moderna, «Reliquias en lo altar major de la Seu», es refereix a l'obertura del reconditori de la mesa principal, on es trobà una *scutella argentea* fent de lipsanoteca (apèndix 1); mentre que la segona, publicada íntegrament per Villanueva i intitulada al volum notarial «Narrantur reliquie collocatae in Altari sanctae Crucis ecclesiae Sedis», narra l'exploració d'una caixa que hi havia en algun altre lloc de l'església, dins la qual es trobaren les nostres cèdula i relíquies.⁶² Tot i que en ambdós casos es decidí de tancar els conjunts examinats dins una altra caixa closa amb el segell del capítol (apèndixs 1 i 2.5), només el primer conjunt, dins la mateixa escudella o tassa de plata on s'havia trobat, retornà a l'altar major, tal com consta a l'acta de recol·locació de la mesa de 12 de març de 1347.⁶³

La segona acta no diu pas d'on provenia la caixa ni on va ser retornada, però el mateix text de la cèdula orienta una possible resposta: després de la llista que estudiem (apèndixs 2.2 i 2.3) i sense solució de continuïtat, el notari trescentista en copià una altra de corresponent a les relíquies procedents de l'altar del Sant Sepulcre i de la Santa Creu de la mateixa catedral (apèndix 2.4). Aquesta localització, que explica el títol atorgat

60. Jaime VILLANUEVA, *Viage literario...*, vol. XII, p. 185-186.

61. Ramon ORDEIG, *Les dotalies...*, vol. II/1, p. 81-82.

62. La confusió de Fita s'explica potser perquè ambdues actes, amb encapçalaments i colofons idèntics gairebé punt per punt, es van copiar l'una rere l'altra al mateix volum notarial de la cúria gironina, cf. l'apèndix.

63. Jaime VILLANUEVA, *Viage literario*, vol. XII, p. 185; l'acta corresponent a aquesta resituació és transcrita aquest cop íntegrament per Fidel FITA, *Los reys de Aragón...*, p. 106, i hi diu, en efecte: «recondita per eundem [l'arquebisbe Sanç de Tarragona] ac posita reverenter in ipso altari cum sua littera testimoniali inmediate sanctarum diversarum reliquiarum que in dicto altari antiquo fuerunt reperte et ad hoc diligencia debita conservate». També a la resolució capitular corresponent, de la mateixa data que les actes: «omnes prefate reliquie in altari maiori novo (...) fuerunt recondite et soleminter collocatae»: ACG, *Actes Capitulars*, vol. 7, f. 5v, transcrit per Jaume MARQUÈS, «La fachada de la catedral de Gerona», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, núm. 10 (1950), p. 285-316, p. 308.

per l'escrivent modern a tot el paràgraf, sembla confirmada per la visita pastoral de 1483, que documenta encara en aquell altar un *tecaciolum* ple de relíquies.⁶⁴ L'altar del Sepulcre o de la Creu no era pas una simple mesa secundària de la catedral gironina. Situat des d'inicis del segle XII a la capella alta del massís occidental (anomenada genèricament «el Sepulcre»), les seves funcions privatives, recollides encara a la consuetud de vers 1360, en feien el més important de la seu després del major; entre altres coses, era emprat litúrgicament com a representació simbòlica de Jerusalem i, més concretament, del sepulcre de Crist en els ritus vinculats a la Pasqua.

Aquestes atribucions, que relacionen el massís occidental gironí amb els antics *Westwerke* carolingis imitadors de la topografia litúrgica del sant sepulcre de Jerusalem (com el de Centula abans citat), s'adiuen també amb el fet que en aquell espai es pogués conservar el reliquiari principal o *capsa maior* de l'església.⁶⁵ Tanmateix, la documentació no ens permet d'assegurar que s'hi trobés des d'un primer moment: com que la segona llista de relíquies (apèndix 2.4) es refereix clarament a aquell altar, es pot entendre que les consignades a la primera (apèndixs 2.2 i 2.3) procedien originalment d'un altre lloc. La col·locació d'ambdós conjunts dins una única caixa guardada en aquell espai i l'escriptura d'ambdues llistes en un mateix pergami (fos això en forma d'afegit de la segona a una cèdula antiga, o de còpia d'ambdós textos en una de nova) degué produir-se

64. «Altare sancte Crucis (...). Item invenit retro dictum altare unam crucem ex ligno erectam in cuius pede est unum tecaciolum in quo conduntur, ut ex relatione plurimorum habetur, multe reliquie sanctorum». ADG, Visites Pastorals, vol. 147, f. 190r-v.

65. Sobre la capella del Sepulcre i l'altar de la Santa Creu de la catedral romànica de Girona i llurs usos, cf. Francesca ESPANOL, «Massifs occidentaux dans l'architecture romane catalane», *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 27 (1996), p. 57-77; Marc SUREDA, *Els precedents de la Catedral de Santa Maria de Girona: De la plaça religiosa del fòrum romà al conjunt arquitectònic de la seu romànica (segles I aC-XIV dC)*, tesi doctoral, Universitat de Girona, 2008, p. 225-286 (accessible en línia: <www.tdx.cat>); Marc SUREDA, «Sobre el drama pasqual a la seu romànica de Girona: arquitectura i litúrgia (ss. XI-XIV)», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, núm. 16 (2008), p. 105-130; Marc SUREDA, «Architecture autour d'Oliba. Le massif occidental de la cathédrale romane de Gérone», *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 40 (2009), p. 221-236; Marc SUREDA, «Arquitectura i litúrgia a la catedral romànica de Girona (segles XI-XIV)», a Carles MANCHO (ed.), *El Brodat de la Creació de la catedral de Girona*, Barcelona, Bellaterra, Girona i Lleida, 2018, p. 107-124.

entre el moment de la reunió dels dos títols del Sepulcre i de la Creu en un mateix altar pels volts de 1106⁶⁶ i el moment de la inspecció de 1347.

Quin va ser, doncs, el destí original, a Girona, de l'antic conjunt de relíquies que estudiem? Haurien pogut arribar en ocasió de la dedicació de la seu romànica el 21 de setembre de 1038? Diverses raons ens fan creure que no. La primera, que ja hem identificat un altre dipòsit de relíquies dins de l'altar major; si el que estudiem n'hagués format part, caldria pensar que l'altar fou obert en alguna altra ocasió anterior a 1347 per extreure'n relíquies, cosa possible, però més aviat improbable.⁶⁷ En segon lloc, l'arribada de les relíquies en aquella circumstància s'hauria d'explicar a través de la figura de l'abat i bisbe Oliba, a qui és en efecte possible d'atribuir una certa col·laboració en el disseny de la catedral romànica de Girona.⁶⁸ Però que la cèdula gironina fos una versió fidelíssima, pràcticament una còpia, de la redactada a Ripoll probablement per Miró, desentona amb el que sabem que feu Oliba en altres casos com el de la dedicació de la catedral d'Urgell (1040), per a la qual envià relíquies acompanyades per *cartae* on constava explícitament el seu nom i els de diversos membres de les comunitats que ell regia.⁶⁹ També caldria preguntar-se llavors per què Oliba no dugué també part d'aquell il·lustre conjunt a la seva catedral de Vic, dedicada el mateix any que la de Girona.⁷⁰

Un detall interessant descobert fa uns anys per Miquel dels Sants Gros podria proveir una resposta vàlida, bo i suggerint que les relíquies van ser inicialment enviades a Girona amb l'objectiu de ser-hi emprades de

66. El primer esment a l'altar de la Creu dins la capella del Sepulcre data de 1106, moment en què s'hi funda el primer benefici, però la referència més antiga coneguda a l'altar del Sepulcre com a títol en solitari data de 1057 (cf. la nota anterior): no es pot excloure, per tant, que part de les relíquies de la segona llista ja provinguessin d'aquest antic altar, que degué consagrar-se en algun moment entre 1038 i la data esmentada.
67. Es documenten unes possibles reformes al cor o absis principal de la catedral l'any 1132, però que no per força van haver d'afectar l'altar major, per al qual en aquella ocasió només consta que es fabricà una de les taules laterals: Marc SUREDA, *Els precedents...*, p. 347.
68. Ho hem proposat a Marc SUREDA, «Architecture autour d'Oliba...», p. 234-36; «Arquitectura i litúrgia...», p. 121-123; i «Oliba *sapiens architectus*», a Marc SUREDA (dir.), *Oliba episcopus...*, p. 57-65.
69. Ramon ORDEIG, *Les dotalies...*, vol. II/1, doc. 165 A-III; sobre els pergamins, Marc SUREDA (dir.), *Oliba episcopus...*, cat. 30 (fitxa de M. Sureda).
70. Recordem que els pocs esments que posseïm a propòsit de les relíquies que van anar a parar a la seu osonenca no parlen pas de cap gran conjunt cristològic i marià, sinó tan sols de les que cedí l'arquebisbe d'Arle: cf. la nota 57.

la mateixa manera que a Ripoll a la darrereria del segle x i que, en efecte, havien format part del dipòsit de l'altar major. En el seu testament de l'any 979, Miró Bonfill lliurava l'alou de Falgons a la catedral de Santa Maria de Girona i a l'església de Sant Feliu «sicut in ipsa scriptura dotalia resonat». D'aquest esment, Gros en deduí que va existir una dotalia anterior d'aquestes esglésies (o d'alguna de les dues), avui perduda, però redactada en vida de Miró, i lògic testimoni, per consegüent, de la seva (o llur) reconstrucció i dedicació, possiblement durant el pontificat del comte bisbe. Com el mateix autor destacava, aquesta possibilitat s'adiria perfectament amb el context de renovacions arquitectòniques promogudes per Miró i pels seus germans, tant a Cuixà (975) com a Ripoll (977) o a Besalú (977-978), així com amb la notícia de la troballa del cos de sant Feliu en algun lloc del subsol de l'església homònima durant el seu govern, cosa que podria revelar, indirectament, que en efecte s'hi duien a terme obres.⁷¹

I en el nostre cas concret, la hipòtesi es correspondria també molt bé amb la identitat de les dues cèdules: si per les mateixes dates en què Miró es disposava a dedicar la tercera abacial de Ripoll s'estava enllestint alhora una nova església del conjunt catedralici gironí —qui sap si igualment instigada per Arnulf, però en tot cas consagrada i dotada per Miró abans de 979—, costa molt poc imaginar el comte bisbe escrivint dues autèntiques gairebé iguals per a les dues meitats d'un mateix conjunt de relíquies destinades a fins anàlegs. Caldria llavors interpretar que no ens trobaríem davant de simples autèntiques de relíquies, sinó de dues *cartae* de consagració de contingut arcaic i original; també s'hauria de suposar que el 1038 es decidí no destinar aquestes relíquies a l'altar de la nova catedral romànica i que se n'obtingueren d'altres per a aquest fi, o bé que només se'n prengué una part. És una llàstima, igualment, que d'aquesta hipotètica reconstrucció de la catedral de Santa Maria de Girona, de Sant Feliu o de totes dues esglésies al tercer quart del segle x, plausible com és a partir del dit esment, no se'n conservi cap altra traça documental ni

71. La proposta es desenvolupa dins l'epíleg escrit per Miquel del Sants Gros a l'estudi de Ramon ORDEIG, *Les dotalies...*, vol. IV, p. 269-278, esp. p. 269-271. Del text del testament, editat a *Catalunya carolíngia*, vol. V, *Els comtats de Girona...*, doc. 453, és difícil deduir-ne si l'expressió «segons diu a la dotalia» es refereix a la donació de l'alou de Falgons feta conjuntament a Santa Maria i Sant Feliu, o bé si qualifica només el donatiu a Sant Feliu, que no s'especifica per tal com ja constava en un document anterior.

arqueològica.⁷² Però, malgrat aquestes dificultats i altres que es podrien aduir (com la que representa, recordem-ho, l'elisió de les referències a un altar en el text gironí), la hipòtesi formulada per Gros és segurament la que explicaria millor la identitat entre els conjunts i cèdules de Girona i de Ripoll i, per tant, és digna de ser tinguda en compte.

A PROPÒSIT DELS ALTARS, ELS RECONDITORIS I LES LIPSANOTEQUES

No hi ha dubte que el conjunt de relíquies esmentades a la cèdula de Ripoll fou dipositat a l'interior de l'altar major de l'abacial. Ara bé, en el text de 1066 es diu que l'autèntica on hi havia les llistes s'havia trobat «in sacrario Dei genitricis Mariae». Això ha fet pensar que el pergaminet es trobava llavors a la sagristia, car Oliba l'hauria substituït dins l'altar per una altra autèntica posada al dia en ocasió de la consagració de 1032.⁷³ És ben possible, però les nombroses notícies a l'entorn de manipulacions de les relíquies del monestir permeten una lectura alternativa no exempta d'interès.

La versió més extensa del sermó de 1032⁷⁴ il·lustra una manipulació relativament freqüent de les relíquies de l'altar major ripollès. Durant la consagració de la quarta església abacial, Oliba afegí al reconditori una ara portàtil que havia pertangut al seu oncle Miró;⁷⁵ també, anys més

72. El subsol de la catedral gironina, explorat només parcialment i molt alterat per les construccions subsegüents, ha lliurat una quantitat limitada de testimonis estructurals anteriors a l'edifici actual, que a més només poden ser datats clarament en cronologies romanes i romàniques; la rica col·lecció documental referida a la seu, d'altra banda, no conté cap altra referència a una possible reconstrucció a finals del segle x: Pere FREIXAS, Josep Maria NOLLA, Lluís PALAHÍ, Jordi SAGRERA i Marc SUREDA, *La catedral de Girona. Redescobrir la seu romànica: Els resultats de la recerca del projecte «Progress»*, Girona, 2000; Marc SUREDA, *Els precedents...* Quant a la basílica de Sant Feliu, les úniques exploracions físiques d'un cert abast que s'hi han dut a terme, fa relativament pocs anys, han desvelat alguns testimonis constructius difícils d'interpretar i situats provisionalment als segles VI-VII: Josep Maria NOLLA i Lluís PALAHÍ, *Els orígens de la basílica de Sant Feliu de Girona: Dades documentals i arqueològiques. Estat de la qüestió*, Girona, 2011.

73. Ramon ORDEIG, *El monestir de Ripoll...*, p. 106.

74. Cf. les notes 3 i 4; en les referències que s'hi citen, per no allargar-nos, s'hi trobaran editats tots els fragments que citarem a continuació.

75. «Cum domnus episcopus Oliba construxit altare beatae Virginis Mariae, recondidit ibi aram quae fuit Bonifilii pontificis Gerundensis, quae continebat reliquias beati Iacobi apostoli et aliorum multorum sanctorum.» Quant a les relíquies de sant Benet que havien arribat de Fleury l'any 1032, esmentades al mateix text, es pot pensar que Oliba les diposità al nou altar secundari dedicat per ell sota aquest títol a la nova església abacial. Faria el mateix amb el nou altar benedictí de la catedral de Vic. Cf. Ramon ORDEIG, «Guibert de Lieja...», p. 111-113.

tard, el monjo Pau hi col·locà part de les relíquies cedides per l'arquebisbe Riambau d'Arle l'any 1038 en ocasió de la dedicació de la catedral de Vic i unes altres de trobades dins les creus dels altars de Sant Ponç i de Sant Salvador. Per explicar aquestes darreres addicions s'han imaginat unes obres que haurien tingut lloc al monestir mentre aquell monjo fou sagristà, entre 1044 i 1066.⁷⁶ Encara tres i quatre segles més tard algunes notícies semblen delatar procediments semblants: en ocasió d'una nova consagració de l'altar major duta a terme l'any 1535, l'abat Jaume Rich hi va afegir relíquies de sant Julià i dels sants Innocents, que diposità «retro altare in quodam foramine dicti altaris»;⁷⁷ i més tard, el 1623, abans de tornar-lo a consagrar, l'abat Pere Sanç n'extragué un abundós conjunt de restes santes.⁷⁸ En aquells segles moderns, altres reliquiariis es conservaven als armaris de la sagristia de l'abadia ripollesa;⁷⁹ segurament per això hom ha pensat que en una sagristia equivalent del segle XI s'hi havien desat altres objectes, entre els quals la cèdula obsoleta de 977.

Tanmateix, una altra explicació que harmonitzaria totes aquestes dades consisteix a pensar que l'altar major de Ripoll construït i consagrat per Oliba (i potser ja l'anterior) degué ser del tipus anomenat «a la romana». És a dir, constituït per una *mensa* sobre suports o columnetes als extrems i un reconditori central per a les relíquies practicable mitjançant una portella o una lloseta, ocasionalment visible de manera permanent a través d'una *fenestella*. Les poques coses que sabem de l'estat físic de l'altar major de Santa Maria de Ripoll permeten imaginar perfectament una disposició d'aquest tipus: el text de 1535, com hem vist, explica que

76. «Postmodum autem Raimballus, archiepiscopus arelatensis, misit reliquias prefato domno Oliba (...) et Paulus monachus collocavit eas et recondidit in altario sanctae Dei genitricis Mariae. Idem quoque Paulus collocavit ibidem reliquias quae repertae fuerunt in cruce sancti Pontii (...)» Explica el procés al llarg del segle XI i formula aquesta darrera suposició Eduard JUNYENT, *Diplomatari i escrits literaris...*, p. 368.

77. Eduard JUNYENT, *Diplomatari i escrits literaris...*, p. 417-418.

78. Eduard JUNYENT, «Notes inèdites sobre el monestir de Ripoll», reeditat a *Estudis d'història i art (segles IX-XX)*, Vic, 2001, p. 191-232, p. 217.

79. Eduard JUNYENT, *Diplomatari i escrits literaris...*, p. 417-418, per a 1535. En aquell moment, per cert, es conservava, en efecte, a la sagristia una ara portàtil que sens dubte havia pertangut a Oliba: el fet que contingués relíquies, entre d'altres, de la vera Creu i del sepulcre de Crist, esmentat aquest darrer d'una manera ben peculiar («de mole sepulcri dicti Domini nostri»), segons constava en una inscripció probablement llegible damunt la mateixa ara («prout titulus consecrationis appositus in dicta ara designat»), indica que era aquest objecte portàtil, i no pas l'altar major, el que duia escrit el vers «+ Hoc altare sacrum Domini venerabile lignum / continet atque sui fragmen de mole sepulcri / quod fide cum diva presul sacravit Oliba», editat a Eduard JUNYENT, *Diplomatari i escrits literaris...*, p. 308.

el moble tenia les relíquies dins un *foramen* accessible des de la part del darrere; per la seva banda, Villanueva i Pellicer coincideixen a descriure'n l'ara, de jaspi vermellós, que consideren clarament del temps d'Oliba, i el darrer hi afegeix encara que recolzava en «grupos primorosamente escultrados».⁸⁰ El reconditori practicable de l'altar hauria permès fàcilment les sovintejades manipulacions documentades al segle XI i més tard, i també hauria pogut funcionar, fins i tot, com a dipòsit de les *capsae reliquiarum* i d'ares portàtils farcides de relíquies que eventualment es treien en processó.⁸¹ Així, també la cèdula de 977 s'hauria pogut trobar ben simplement dins de l'altar major, acompanyant les seves relíquies.

Aquest tipus de mesa eucarística, arrelat en els primers exemples de l'arquitectura cristiana, fou ben conegut per la tradició carolíngia (és descrit, per exemple, a la *vita* de Benet d'Aniana)⁸² i de fet era prou difós encara a tombants de l'any mil. Per exemple, era d'aquesta mena l'altar major de l'abadia de Sant Pere i Sant Pau de Cluny reconstruïda sota l'abat Maiol (l'anomenada «Cluny II», dedicada el 981), tal com quedà arranjat a inicis del segle XI per l'abat Odiló, contemporani d'Oliba,⁸³ i també va poder ser d'aquest tipus l'altar major de l'abacial de Sant Miquel de Cuixà consagrat el 975, amb una mesa de marbre sostinguda, segons Garsies, per quatre columnes hexagonals, en diversos llocs interiors del qual –segurament, entre d'altres, en un bloc central amb funcions de reconditori– Garí havia fet desar les nombroses relíquies obtingudes per ell mateix a Roma i a Jerusalem.⁸⁴ A tot això cal sumar-hi que abans de

80. Jaime VILLANUEVA, *Viage literario*, vol. VIII, p. 26; Josep Maria PELLICER, *Reseña histórica de Santa María de Ripoll*, Girona, 1878, p. 40; ambdós recollits a Eduard JUNYENT, «Notes inèdites...», p. 215.

81. Cf. la nota 47.

82. Cf., per exemple, Joseph BRAUN, *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*, Munic, 1924; Otto NUSSBAUM, *Der Standort des Liturgen am christlichen Altar vor dem Jahre 1000. Eine archäologische und liturgiegeschichtliche Untersuchung*, Bonn, 1965; Jean HUBERT, «Introïbo ad altare», *Revue de l'Art*, núm. 24 (1974), p. 9-21, i més recentment, les diferents contribucions a *Hortus Artium Medievalium*, núm. 11, (2005) (The Altar from the 4th to 15th Century).

83. Christian SAPIN, «L'autel de Cluny II. Sa découverte et sa restitution», a Klaus Gereon BEUCKERS, Elizabeth den HARTOG (dir.), *Kirche und Kloster, Architektur und Liturgie im Mittelalter, Festschrift für Clemens Kosch zum 65. Geburtstag*, Regensburg, 2012, p. 66-77.

84. «(...) magni principis Michaelis altare in quatuor pulcherrimis columnis exagono scemate factis honore condigno statuit. Totae quippe illarum frontes artificis exterius peritia politae, interius vero excavatae (...). In medium siquidem altaris vivificae crucis modum intercludit terrigenum et profundiori loco in invisibilem, quem

la baixa edat mitjana, en termes generals, els béns pertanyents a un altar solien guardar-se dins el seu mateix àmbit arquitectònic, tant pel que fa als altars majors com als secundaris, i no pas en cambres específiques a la manera de les modernes sagristies;⁸⁵ i també que el mot *sacrarium* emprat al document de 1066 admet l'accepció, precisament, d'àmbit on es troba l'altar, a més de la de «sagristia» que se li dona modernament.⁸⁶

Malauradament, no ens és possible de contrastar aquesta hipòtesi perquè tots els elements del conjunt ripollès (altar, relíquies i autèntica) han desaparegut. Però no tindria res d'estrany que Oliba, a qui s'atribueix un interès per tot allò que venia de Roma, hagués volgut adoptar a Ripoll aquest tipus d'altar (i més en una església com l'abacial, de planta tan clarament emmirallada en el model vaticà),⁸⁷ si no és que ja ho havien fet els seus antecessors. En realitat, tant l'un com els altres haurien pogut conèixer directament aquest model de moble litúrgic no només a Cuixà (si és que allí l'altar major tenia realment aquesta forma, com hem suposat), sinó a la mateixa Roma, que visitaren un o més cops. I no ens referim exclusivament als grans altars amb *confessio* subterrània, com el de Sant Pere del Vaticà, sinó també a molts d'altres de menors, però de disposició semblant. N'és de nou un exemple el mateix altar de la capella del *sancta sanctorum* del Laterà, repositori principal de relíquies del pontífex romà: de dimensions moderades, amb reixa i portelles, per on es poden extreure

ipse [Warinus] Hierosolymis et Romae vel in aliquibus locis, munus datis aliquando magnis pretiis adquisierat, visus est ordiri. In altiori nempe gradu plurima, quibus idem locus excellabat, sanctorum pignora, et quae a religiosis viris datae sunt reliquiae, tota mentis intuitu totaque cordis devotione, benedicentes Dei nostri clementiam sepelierunt.» Una disposició semblant explicaria també que Oliba hagués volgut i pogut veure les relíquies de l'altar de Cuixà sense haver de desmuntar-lo, com indica igualment Garsies: «voluit pignus humanitatis Domini nostri et tantorum fidelium eius oculis carnis ponderari». Ramon ORDEIG, *Cartulari major...*, p. 83 i 88. Desenvolupem la hipòtesi sobre l'altar de Cuixà a Christian SAPIN i Marc SUREDA, «Cuxa et Cluny II, genèse des espaces religieux sous Oliba et Odilon», *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 52 (2021), p. 7-26, p. 16-17.

85. Eduardo CARRERO, «La sacristía catedralicia en los reinos hispanos. Evolución topográfica y tipo arquitectónico», *Liño: Revista Anual de Historia del Arte*, núm. 11 (2005), p. 49-75, p. 50-53.
86. Charles DU CANGE *et al.*, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, 1678, ed. augm. 1883-1887, t. 7, col. 260C. En línia: <<http://ducange.enc.sorbonne.fr>> (consulta: 30 març 2021).
87. Marc SUREDA, «Santa Maria de Ripoll...», p. 219-223, amb bibliografia; Marc SUREDA, «Oliba sapiens architectus», p. 59-61.

les relíquies eventualment exposades a veneració, com les contingudes a la mateixa caixeta comentada més amunt, tacada de gotes de cera que illustren la perdurabilitat d'aquestes pràctiques al llarg del temps.⁸⁸

A Girona és ben clar que l'altar major romànic no va ser pas d'aquesta mena, si els inspectors de 1347 van haver d'aixecar l'ara de marbre per accedir a les relíquies. Però ja hem vist que no cal pas buscar allí el conjunt de santes restes i cèdula del segle x que hem estudiat. D'aquestes darreres, encara que no puguem determinar amb precisió quin havia estat el seu destí originari, sí que sabem que, almenys les que s'examinaren el 1347, van retornar a l'altar de la Santa Creu, on es trobaven encara a finals del segle xv. També sabem alguna cosa a propòsit de les seves peripècies posteriors. L'any 1576, davant la previsió d'enderrocar les parts altes del cos occidental a fi de construir els darrers trams de la gran nau gòtica, es determinà el trasllat dels altars que encara hi havia a la capella del Sepulcre cap a altres espais de la catedral. La mesa principal dedicada a la santa Creu, junt amb les seves venerables relíquies, es transferí el dia 29 de desembre d'aquell any a un nou altar situat a la sagristia de la capella axial de la girola gòtica, antigament dedicada al Corpus Christi i des de llavors anomenada «gregoriana» pel privilegi pontifici que s'hi aplicà. En temps del bisbe Fageda (1660-1664), al peu del santrist que presidia el retaule s'hi documenta encara una caixa amb relíquies dels llocs sants, en disposició anàloga a la que es descrivia prop de l'antic altar l'any 1483. Aquesta configuració dels espais de la capella, però, degué canviar l'any 1683 amb la construcció del retaule actual, on ja no hi ha cap caixa a la vista; la mesa de l'altar, a més, va ser reemplaçada segles més tard per una altra d'estil neoclàssic que es pot veure encara avui.⁸⁹

Què se'n va fer, d'aquestes relíquies? No ho sabem del cert, però és possible que s'hagin conservat almenys en part. Al Tresor Capitular existeix una arqueta de metall repujat de factura andalusina i datada als segles XII-XIII.⁹⁰ Fotografies anteriors a 1936 la mostren afegida al retaule d'argent de l'altar major, tal com va succeir al llarg dels segles amb bona

88. Herbert KESSLER, «*Arca arcarum...*», p. 97.

89. Jaume MARQUÈS, «La fachada...», p. 291; Jaume MARQUÈS, «La capella gregoriana [I]», *Diari de Girona*, 28 de juny de 1987, p. 26, i «La capella gregoriana [III]», *Diari de Girona*, 5 de juliol de 1987, p. 28.

90. TCG 80; *Catalunya romànica*, vol. XXIII, Barcelona, 1988, p. 160 («arqueta 4», fitxa de G. Ylla-Català i J. Vigué).

part de les peces d'orfebreria de la seu, com ara les creus o les cobertes d'evangelari; les arquetes, concretament, hi eren a títol de reliquiariis associats a l'altar. El cofret conté encara avui una multitud de relíquies: algunes són força modernes –els habituals fragments menuts amb títols impresos, cosits en petites peces de tela ovalades decorades amb fil metàl·lic–, però d'altres es remunten, com a mínim, al segle XIV, car llur identitat es troba escrita damunt uns paperets que les embolcallen (o, en el cas d'algunes esberles de pedra prou grans, damunt seu) en grafia cursiva d'aquell segle, majoritàriament en català. En diversos casos, les inscripcions testimonien que es tracta de records de Terra Santa, i encara que sabem que algunes de les relíquies van ser desades a l'arqueta molt tard, al llarg dels segles XIX i XX,⁹¹ d'altres potser s'hi troben des d'antic. No és impossible, doncs, que es tracti de la caixa que hi havia a la capella gregoriana encara vers 1660, procedent de l'antic altar de la Santa Creu, i qui sap si no era la mateixa que s'examinà el 1347: s'hauria pogut incorporar al conjunt de l'altar major a finals del segle XVII, en ocasió de la construcció del nou retaule barroc de la capella.⁹²

Però fins i tot així caldria admetre que el seu contingut hauria estat, com a mínim, molt alterat. En primer lloc, perquè algunes de les relíquies de Terra Santa que s'hi troben coincideixen més o menys, segons les inscripcions dels paperets trescentistes, amb les de la llista que hem estudiat (per exemple, les «del moniment de madona santa Maria»), però altres no, tot i ésser de la mateixa mena («del moniment de nostre Senyor», «de la colona on nostre Senyor fo assotat», «de la taula on nostre Senyor feu la sena lo dijous de Pasqua», «pedra on nostre Senyor stava al Mont Olivet»); també se n'hi troben a faltar moltes de les que s'anomenen a la

91. És el cas de dos grans grups mixtos, amb relíquies antigues i modernes, embolicats en fulls de paper: l'un du escrit en castellà i lletra manuscrita del segle XIX que les relíquies procedien de l'altar de Santa Úrsula, mentre que l'altre, repartit en dos farcells de paper amb encapçalament imprès de la secretaria capitular, du escrit en català i en llapis que havien estat desades dins l'arqueta d'Hixem II. Al mateix Tresor on avui es pot contemplar aquesta darrera s'hi conserven quatre lipsanoteques de fusta tornejada buides; qui sap si llur contingut no va poder anar també a parar a dins de l'arqueta.

92. La decoració i els afegits del conjunt del retaule major van variar al llarg del temps. Per exemple, al llarg del segle XV s'hi documenten diverses imatges de la Mare de Déu, així com dues veròniques i altres complements, que no es troben a les fotografies d'inicis del segle XX. Marc SUREDA, «Les lieux de la Vierge. Notes de topo-liturgie mariale en Catalogne (XI^e-XV^e siècles)», a Marie-Pasquine SUBES i Jean-Bernard MATHON, *Vierges à l'Enfant médiévales de Catalogne: mises en perspectives*, Perpinyà, 2013, p. 39-69, p. 57-58.

cèdula, com per exemple les de la barba de sant Pere o les dels altres sants. Cal no oblidar, a més, que de relíquies palestines n'anaren arribant al llarg de tota l'edat mitjana. Per exemple, sabem que el llinatge dels Montrodon en posseïa de la llet de Maria almenys des de principis del segle XIII i que un il·lustre membre de la nissaga, el bisbe Arnau (1335-1348), sota el qual es traslladà l'altar major, n'havia aconseguit de noves i les tenia en gran estima;⁹³ algunes mostres d'aquesta curiosa relíquia són, en efecte, dins la caixa. Però sobretot no ens és possible d'afirmar amb rotunditat que ens trobem davant el que resta de l'antic dipòsit del segle X perquè, malauradament, dins d'aquesta arqueta no hi ha cap rastre de la cèdula transcrita l'any 1347, únic criteri que ens hauria permès d'assegurar, ni que fos parcialment, la continuïtat del conjunt.⁹⁴

Afortunadament, a la seu de Girona hi resta encara una altra antiga col·lecció de relíquies inalterada: la que se sebolí dins el reconditori de l'altar major l'any 1038. Diem inalterada perquè, encara que sabem que ha estat manipulada almenys tres vegades al llarg de la seva història, la mateixa manera com això es dugué a terme garanteix que es tractà d'exploracions respectuoses, certificades i caucionades, tal com pertoca als dipòsits de relíquies en el marc de la disciplina eclesiàstica. Ja hem vist com transcorregué això per primera vegada, l'any 1347: s'aixecà una acta de l'operació en la qual s'afirma que el conjunt no es modificà i dies més tard una altra segons la qual les relíquies foren retornades al seu lloc «cum sua littera testimoniali» quan l'altar fou reubicat.⁹⁵ El que es perdé llavors, lògicament, fou la massa de cera i betum que clausurava la tapa del reconditori, damunt la qual, segons el que determinen els

93. Francesca ESPAÑOL, «Les imatges marianes: prototips, rèpliques i devoció», *Lambard*, núm. 15 (2002-2003), p. 87-110, p. 94-95.

94. Amb propietat, doncs, l'únic criteri per datar les relíquies més antigues que hi ha dins l'arqueta és l'escriptura dels paperets que les embolcallen, en cap cas anterior al segle XIV. És possible, tanmateix, que la base d'aquest conjunt fos en efecte l'antic dipòsit, fragmentat i manipulat al llarg d'aquell segle potser amb la finalitat d'usar les relíquies, novament etiquetades i potser combinades amb altres que s'haguessin anat obtenint, per a la consagració o reubicació dels diferents altars secundaris situats a les noves capelles de la seu gòtica, com per exemple el ja esmentat de Santa Úrsula (1333). Això explicaria l'estat desordenat i miscel·lani del conjunt i potser també la desaparició de la cèdula, que en algun moment s'hauria considerat obsoleta. Per a un resum de la cronologia constructiva de la catedral en aquest període, cf. Joaquim NADAL *et al.*, *La catedral de Girona*, Barcelona i Madrid, 2002, p. 62.

95. Quant a aquesta darrera acció, cf. la nota 64.

antics rituals, s'havia imprès diverses vegades el segell episcopal;⁹⁶ potser també en aquell moment es va separar del conjunt la creueta d'argent amb relíquies de la vera Creu, car sabem que un objecte semblant havia estat incorporat abans de 1381 a la creu d'or que presidia l'altar major.⁹⁷

La segona vegada en què consta que el reconditori s'obrí s'escaigué segles més tard, durant la Guerra Civil: segons les actes del capítol gironí, tot just iniciat el conflicte bèl·lic, l'ara de l'altar s'alçà i la lipsanoteca s'extragué del reconditori per desar-la en lloc segur; i acabada la guerra, es tornà al seu lloc junt amb un nou pergamí.⁹⁸ No es diu a les actes capitulars que la lipsanoteca d'argent s'obrís, però podem deduir que sí, atès que s'hi afirma que no hi faltava res i que llavors s'hi afegí un nou pergamí. A més, l'any 1997, en obrir per tercera vegada —la darrera atestada fins avui— el reconditori de l'altar major, es va poder observar

96. Cf. apèndix 1; el segell devia ser el de l'arquebisbe Guifré de Narbona i qui sap si també el d'algun altre dels bisbes concelebrants. La pràctica s'especifica al pontifical de Vic, del segon quart del segle XII: «Cum vero diligenter [les relíquies] clause fuerunt bitumine figat septies episcopus sigillum super eas»: Miquel dels Sants GROS, «El pontifical de Vic (Vic, Arx. Cap., ms. 104 (CV))», *Miscellània Litúrgica Catalana*, núm. 12 (2004), p. 101-238, peça 388. Diversos testimonis materials concordants amb aquest ús ritual es conserven en diverses col·leccions catalanes: cf. Marc SUREDA, «Lipsanothèques, reliques et autels en Catalogne romane», a Didier MÉHU i Rosa Maria DESSI (ed.), *Signes et images dans l'Église médiévale: nouvelles perspectives*, en premsa, amb bibliografia.

97. «Ítem, per la creu del or que s desclavava en lo braç jussà, e torna-y LXXX tatxes de argent e i pern de argent que [ten] la vera creu en la dita creu d'or, que era perdut e torna-li.» ACG, *Obra 8 (1381-1382)*, f. 61v; editat a Joan DOMENGE, «Servar un patrimoni: pintors i argenters a la seu de Girona (1367-1410)», a Joaquín YARZA i Francesc FITÉ (ed.), *L'artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó*, Lleida, 1999, p. 311-341, p. 333; Marc SUREDA, «La creu d'or romànica de la seu de Girona», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 6 (2021), en premsa.

98. ACG, *Actes Capitulars*, vol. 108 (1935-1940). Dins la narració dels fets de la guerra redactada el 1939 s'explica el que es va fer amb l'altar major (p. 76): «El ara de alabastro del siglo XI fué removida de su sitio y llevada a la antesecretaría capitular. Exsecrado el altar fijo, hallóse en él la "scutella argentea cum coopertorio argenteo" que consta en el acta de consagración que fué allí depositada con reliquias, juntamente con un pequeño vaso de cristal, todo ello conservado actualmente.» A les actes ordinàries de 1939 s'hi parla de la restitució del conjunt (p. 124): «Día 25 de noviembre de 1939. En Cabildo menor celebrado en la sacristía se da cuenta de la designación del día 30 del corriente, fiesta de San Andrés Apóstol, para la solemne consagración del ara románica del altar mayor de esta santa Iglesia (...). Se preparará todo lo necesario al solemne acto, la caja de las reliquias y el pergamino que ha de acompañarlas, y lo demás que previene el pontifical romano. Las reliquias se colocarán en el altar del Corpus con dos luces, y la víspera, después del oficio de día, se rezará el nocturno de la solemnidad SS. Reliquiarum, que tiene lecciones propias (...).»

que les dues escudelles d'argent havien estat brunyides i polides, sens dubte en aquells temps de postguerra, ja que a més aparegueren lligades amb dues cintes de ras de color porpra, unides a l'encreuament per una massa de lacre impresa amb el segell modern del capítol.⁹⁹ No hi havia, en canvi, el vaset de vidre documentat l'any 1347: segurament en fou extret el 1939, perquè era buit i no calia considerar-lo una relíquia, i dipositat tot seguit al museu diocesà, on es troba encara avui.¹⁰⁰

El 1997 també fou possible examinar amb detall l'antiga tapadora de fusta i el mateix reconditori, consistent en un bloc de pedra de 28 × 49 × 47 cm amb una cavitat cruciforme per a les relíquies. Es tracta d'una forma molt original i interessant, que troba paral·lels en un altre bloc similar procedent de Sant Miquel de Fluvià (avui al Museu d'Art de Girona, MDG 61) i en l'anomenada lipsanoteca de Santa Maria d'Arles del Tec, i que potser permetria interpretar en un sentit semblant l'expressió de Garsies segons la qual les relíquies de l'altar major de Cuixà eren disposades «vivificae crucis modum». L'ús de la creu per al disseny de la cavitat destinada a les relíquies, d'altra banda, podria constituir un ressò dels gestos del mateix ritual de dedicació.¹⁰¹ És segur que aquest bloc fou emprat a Girona com a reconditori de l'altar major en la dedicació de la catedral l'any 1038, però no es pot descartar que provingués de la mesa principal de l'edifici precedent, sobre el qual ja hem exposat la hipòtesi d'una dedicació anterior, potser relacionada amb les relíquies que hem estudiat.

En la darrera ocasió esmentada, el capítol decidí no obrir la lipsanoteca ni examinar-ne el contingut. L'exploració del reconditori s'havia dut a terme amb vista a una reorganització general del presbiteri de la seu, que incloïa la reubicació de l'altar major, del retaule i del baldaquí d'argent; els mobles romangueren desmuntats fins a la resolució del projecte de reforma, que no fou aprovat, amb algunes modificacions, fins al cap de gairebé quinze anys. Finalment, el dia 3 d'abril de 2011, ja executada la nova disposició del presbiteri, es consagrà solemnement de nou l'altar

99. Una fotografia i una breu descripció de la lipsanoteca i el seu reconditori, on es pot veure la llússor de les escudelles i les cintes de ras segellades, van ser publicades a *Domus Domini*, catàleg d'exposició a la Fontana d'Or de Girona, Girona, 1997, p. 14.

100. *Catalunya romànica*, vol. XXIII, p. 109-110 («lipsanoteca 1 de la Catedral de Girona», fitxa d'A. Oriols); Ramon ORDEIG, *Les dotalies...*, vol. II/1, p. 82, la interpreta com a procedent no de l'altar major, sinó d'un dels antics altars laterals.

101. Marc SUREDA, «Lipsanothèques...».

major de la catedral.¹⁰² Sota la venerable mesa d'alabastre s'hi va tornar a col·locar el reconditori de pedra, amb una nova tapadora cruciforme de fusta feta per a l'ocasió (l'antiga es conserva als magatzems del tresor catedralici) i a dins les dues escudelles, amb les mateixes cintes de ras i el mateix segell amb què s'havien clausurat l'any 1939, que acrediten que la lipsanoteca no ha estat oberta des de llavors. El dipòsit de relíquies, doncs, roman intacte en allò essencial des de 1038 i és, per tant, que sapiguem, l'únic d'aquella època conservat íntegre a Catalunya i probablement un dels pocs d'Europa. A banda del seu interès intrínsec, com que no és impossible que existeixi alguna relació entre les relíquies que hi ha i les del conjunt que hem estudiat, si un dia se'n pot explorar el contingut potser serà possible de respondre alguns dels interrogants que ara hem hagut de deixar oberts.

102. Vegeu la notícia a la premsa digital: <<https://www.naciodigital.cat/girona/noticia/16540/bisbe-girona-consagra-altar-major-catedral>>, 4 d'abril de 2011, i un exemple de la polèmica que va suscitar la reforma del presbiteri a <<https://www.diaridegirona.cat/cultura/2011/05/21/presbiteri-desguarnit-catedral-girona/488642.html>>, 21 de maig de 2011 (ambdós llocs web consultats el 12 abril 2021).

APÈNDIX

Actes de reconeixement de relíquies duts a terme a la catedral de Girona el 20 de febrer de 1347**[1]**

1347, febrer, 20

Els obrers de la seu, juntament amb molts altres testimonis i en presència de Bernat de Verdaguer, clergue i notari, procedeixen a l'obertura del reconditori de l'altar major de la catedral de Girona, n'extreuen la lipsanoteca, n'examinen el contingut i ho clausuren tot en una altra caixa.

ADG, Notularum 19 —olim 18—, f. 35r-v.

Edició parcial a Fidel FITA, *Los reys de Aragón y la Seu de Gerona: Serie segona*, Barcelona, 1873, p. 106.

Reliquias en lo Altar major de la Seu.¹⁰³

In nomine sancte et individue Trinitatis Patris et Filii et Spiritus Sancti amen. Pateat universis presentibus et futuris quod die martis decimo kalendis marcii intitulata anno Domini millesimo trecentesimo quadragesimo sexto, venerabiles et discreti viri domini Franciscus de Fortiano canonicus et Petrus Stephani presbiter de capitulo et operarii ecclesie gerundensis, presentibus ad hoc et eis assistentibus venerabilibus et discretis viris dominis Dalmacio de Monte, Petro de Castnatallo, canonicis, Jacobo Alberti et Petro de Rippa, presbiteris dicti Capituli, ac in presentia mei Bernardi de Verdegerio, clerici et notarii infrascripti, et discretorum Raimundi de Clota, Bernardi de Stagnolo, Bernardi de Rivoclaro, Arnaldi de Oliveria et Petri Ferrarii, presbiterorum in dicta ecclesia beneficiatorum et plurimum aliorum testium ad hec specialiter vocatorum, elevata ab altari majori antiquo beate Marie virginis ipsius ecclesie sedis ara marmorea ejusdem, in medio tumuli dicti altaris quandam scutellam argenteam cum coopertorio argenteo coopertam, sub quodam tegmine fusteo et bitumine seu cemento, in quo diversorum sigillorum impressiones multe liquide aparebant, reconditam inveuerunt; in qua

103. Títol en grafia d'època moderna, inserit abans del paràgraf.

quidem scutella plurime et diverse reliquie et frustra parvorum la/f. 35v/pillorum, et quedam parva crux cum laminibus argenteis munita et cohopta, que de cruce Christi verosimiliter presumebatur, recondite existebant; ac eciam juxta dictam scutellam quandam ampullam vitream, in qua de quodam liquore quasi albo existebat, similiter inveuerunt; dictamque scutellam argenteam sic coopertam simul cum dicta ampulla et cruce et reliquiis ipsis in ea inventis predicti venerabiles domini operarii integre et devote diligentia debita absque diminucione aliqua repositis, et reconditis, infra quandam caxiam posuerunt et clausuerunt, eademque caxiam clausam cum sigillo dicti venerabilis gerundensis capituli fecerunt per me dictum notarium communiri. Et nichilominus ad perpetuam rei memoriam voluerunt et mandarunt per me tot quot habere vellent fieri et eis tradi publicum et publica instrumenta. Que fuerunt acta die, anno et loco predictis, ac presentibus testibus supradictis.

[2]

1347, febrer, 20

Els obrers de la seu, juntament amb molts altres testimonis i en presència de Bernat de Verdaguer, clergue i notari, procedeixen a l'obertura d'una caixa existent dins l'església catedral, examinen les relíquies que conté, transcriuen el contingut d'una antiga cèdula que hi havia al seu interior i clausuren caixa i contingut en una altra capsula.

ADG, Notularum 19 — olim 18 —, f. 35v-36.

Edició íntegra a Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, vol. XII. *Viage á Urgel y á Gerona*, Madrid, 1850, ap. xxxv, p. 339-340.

Narrantur Reliquiae collocata in Altare Sanctae Crucis Ecclesiae Sedis.¹⁰⁴

[2.1] In nomine sanctae et individuae Trinitatis Patris et Filii et Spiritus Sancti amen. Pateat universis presentibus et futuris quod die martis decimo kalendis marcii intitulata anno Domini millessimo trecentesimo

104. Títol en grafia d'època moderna, inserit abans del paràgraf. En aquest fragment separem en punts i a part, numerats seqüencialment, les seccions que el redactor de l'acta notarial distingí mitjançant el dibuix d'una mena de calderons.

quadragésimo sexto, venerabiles et discreti viri domini Franciscus de Fortiano canonicus et Petrus Stephani presbiter de capitulo et operarii ecclesie gerundensis, presentibus et eis assistentibus venerabilibus et discretis viris dominis Dalmacio de Monte, Petro de Castnatello, canonicis, Jacobo Alberti et Petro de Rippa, presbiteris dicti Capituli, ac in presentia mei Bernardi de Verdegerio, clerici et notarii infrascripti, et discretorum Raimundi de Clota, Bernardi de Stagnolo, Bernardi de Rivoclaro, Arnaldi de Oliveria et Petri Ferrarii, presbiterorum in dicta ecclesia beneficiatorum et plurimum aliorum testium ad hoc specialiter vocatorum et rogatorum, super altare maius beate Marie virginis in dicta ecclesia quandam caxiam clausam in ipsa ecclesia existentem, in qua immensitas et maxima sanctorum reliquiarum copia in ea reconditarum existebat, cum diligentia et reverentia debitis apperuerunt, et in eadem caxia simul cum ipsis sacris reliquiis quedam cedula papirena ex sui materia antiquissima in titulum reliquiarum ipsarum ut prima facie apparebat in ipsis caxia et Gerundensi Ecclesia existentium reperta extitit, cuius series de verbo ad verbum sequitur sub hac forma:

[2.2] Cum infinita sit Dei magnalia virtutum, nec certa diffinitione concludiqueant funditus serie verborum nec in merito quandoquidem divina vis vel operum operet, omnem humane mentis excellit intentum, tamen ea que nostre comendantur memorie dignum duximus huic tradere paginule ad laudem Domini eternique salvatoris Jhesu Christi, reverendeque eius matris Marie, de conglutinacione Sanctorum reliquiarum quae congestae sunt donacione religiosorum episcoporum, nec non ceterorum deo militantium /f. 36/ virorum, scilicet de petra in qua invenit beatus Gabriel angelus virginem Mariam celitus salutata, et de loco nativitatis Christi, nec non et eius presepsis, sive de loco ubi transfiguratus, et de ligno crucis Domini eiusdem cruoris,¹⁰⁵ et de pane eius cene, nec non et pars tunice, et quod humane mentis orridum ac incredibile est cogitare de capillis Domini, nec non de petra de qua ascendit in celum.

[2.3] Hic vero quedam reliquiarum habentur beate Marie eiusdem sue matris, videlicet de capillis eius, et tunica quam ipsa texuit, nec non et de eius camisia, sive de sepulcro eius, et de sancto Samuele, et de sancto Zacharia, nec non de sancto Johanne Babtista, ac de pilis barbe sancti Petri apostoli, et Johannis evangeliste, ac de sancto Jacobo fratre Domini, et de

105. Mot subratllat; a l'interlineat superior, s'hi afegí el mot «porticoris» en la mateixa escriptura del cos del text.

vestimento sancti Bartolomei apostoli, ac de corpore Marchi evangeliste, ex ossibus Pauli egregii doctoris, et de sancto Stephano sive de lapide unde lapidatus est, et de oculo sancti Laurentii, ac de sancto Alexandro, et de sancto Ambrosio, nec non de spongia qua Josep et Nichodemus cruorem Domini de cruce depositi absterserant, ac de sancto Velosiano, et de sancto Symeone, et sanctis Innocentibus.

[2.4] Hic vero reliquie habentur in altare sancti Sepulcri et sancte Crucis. In primis de martiribus qui pro Domino interfecti sunt centum quadraginta quatuor milia, et de sancto Adriano, et de sancto Felice, et de sancto Iusto et Pastore, de sancto Zacharia, de sancto Sebastiano, de sancta Tecla, de sancto Sixto, de sancto Eusebio, de sancto Victore, de sancto Ambrosio, de sancto Gervasio et Prothasio, de sancto Nazario, et de sancto Vitale rex sanctus.

[2.5] Quibus quidem sacris reliquiis per eosdem dominos operarios in ipsa caxia repertis et per eos in ipsa dimissis, caxiam ipsam cum dictis reliquiis in ipsa repertis integre et absque diminutione aliqua reconditis, infra aliam caxiam clauserunt, eamque clausam cum sigillo dicti venerabilis Gerundensis capituli fecerunt per me dictum notarium communiri. Et nichilominus mandarunt ad perpetuam rei memoriam per me tot quod vellent fieri et eis tradi publicum et publica instrumenta. Quae omnia fuerunt acta die, anno et loco predictis, ac presentibus supradictis.